

**PRVI
PROTIFAŠISTIČNI
UPORI LETA 1921**

Figurafaja na platnici: detajl celice mučilnice koprskih zaporov v orožniški postaji v Semedeli (Foto: Miloš Ivančič)

**PRVI
PROTIFAŠISTIČNI UPORI
LETA 1921**

Zbornik referatov z okrogle mize
Združenja protifašistov, borcev za vrednote NOB in veteranov
Koper, v sodelovanju z Mestno občino Koper,
13. maja 2016 v Kopru

CIP - Kataložni zapis o publikaciji
Narodna in univerzitetna knjižnica, Ljubljana

323.15(450.36=163.6)"1921"(082)
94(497.472/.473)"1921"(082)

PRVI protifašistični upori leta 1921 / [avtorji Vlasta Beltram ... [et al.] ;
uredil Miloš Ivančič]. - Koper : Združenje protifašistov, borcev za vrednote
NOB in veteranov, 2017

ISBN 978-961-6681-52-0
1. Beltram, Vlasta
289291264

*Združenje protifašistov, borcev za vrednote NOB in veteranov Koper že v svojem imenu pove, kdo smo in za kaj se zavzemamo; v tem pogledu smo posebnost med borčevskimi združenji v Sloveniji, saj se je glede na razmere v Istri upor proti fašizmu začel že leta 1921. Pričujoče gradivo oziroma referati priznanih zgodovinarjev našega prostora osvetljujejo začetek mračnega obdobja fašizma, ki je v svojem naraščanju in krvoločnosti za vsako ceno poskušal izbri-
sati slovenstvo z zemljevida narodov. Naše vasi, kot so Osp, Marezi-
ge, Dekani in druge, so se prve uprle ter pokazale vrednote protifa-
šizma in domoljubja, kar najbolj simbolizira takratni osapski župnik
Franc Malalan, ki je spodbujal ljudi k uporu. Ob tej priložnosti mu
je naše Združenje postavilo spominsko obeležje ter se skupaj s kra-
jani Ospa in drugimi poklonilo njegovemu spominu. Marežganski
upor pa si je kot simbol samobitnosti in protifašizma koprška občina
že leta 1959 izbrala za svoj občinski praznik.*

*Naše vodilo je ohranjanje vrednot narodnoosvobodilnega
boja in protifašizma, kar udejanjamo na spominskih slovesnostih v
naši občini in širše. Oblike delovanja, kot je pričujoča okrogla miza,
pa bodo postale stalnica, saj bomo le tako uspeli ohraniti spomin,
zavest in vrednote NOB ter jih prenesti na mlade, ki vstopajo v naše
Združenje.*

*Glede na dejstvo, da je obdobje fašizma 1921–1943 v sloven-
skem prostoru kot čas upornišтва in domoljubja Primorcev in Istra-
nov premalo znano, bomo s podobnimi tematikami nadaljevali, saj
se zavedamo, da za nami ostaja le tisto, kar je napisano in podkrep-
ljeno z zgodovinskimi dejstvi.*

*Marijan Križman, predsednik Združenja protifa-
šistov, borcev za vrednote NOB in veteranov
Koper*

KAZALO VSEBINE

Miloš Ivančič: UVOD V OKROGLO MIZO	9
Salvator Žitko: SLOVENCİ IN HRVATI V JULIJSKI KRAJINI OD ZLOMA AVSTRO-OGRSKE MONARHIJE (1918) DO PRVEGA PROTIFAŠISTIČNEGA ODPORA (1921)	21
Milan Pahor: RAST NASILJA FAŠISTIČNIH ŠKVADER V TRSTU (IN DRUGOD) V OBDOBJU 1918-1922	55
Tullio Vorano: „LABINSKA REPUBLIKA“ iz 1921. godine	83
Vlasta Beltram: FAŠISTIČNO NASILJE V SLOVENSKI ISTRI V VOLILNEM LETU 1921 SKOZI DOMAČO LITERATURO	91
Miloš Ivančič: PRVE BARIKADE PROTI FAŠIZMU V OSAPSKI DOLINI 14. MAJA 1921	99
Vida Rožac Darovec: SPOMIN NA VOJNO ALI VOJNA SPOMINOV	111

Miloš Ivančič

UVOD V OKROGLO MIZO

Danes nam mediji, filmska industrija, politiki in celo nekateri zgodovinarji prikazujejo fašizem predvsem kot nacizem, preganjanje Judov in njegovo delovanje le med drugo svetovno vojno, vendar se fašizem ni začel šele s preganjanjem Judov in njegove prve žrtve niso padle šele leta 1941 ob napadu na Poljsko. Njegove korenine najdemo v Franciji¹ že pred prvo svetovno vojno, a fašizem, kakršnega je svet spoznal šele med drugo svetovno vojno, tudi naši rojaki v Dravski banovini, so naši predniki v nekdanji Julijski krajini začeli spoznavati na lastnem hrbtu in tudi želodcu že takoj po koncu prve svetovne vojne. Tržaški fašisti so napadli otroke naših delavcev, ki so se vrnil s počitniškega letovanja, že poleti 1919. Nato so s svojimi sovražnimi dejanji nadaljevali in jih še stopnjevali: njihove škvadre so razbijale delavske domove in uredništva, požigale kulturne domove, pretepele in pobijale ljudi, jih prisilile piti ricinusovo olje in nato sramotile. Primorski Slovenci in istrski Hrvati so vse to sprva še vedno prenašali z upanjem v demokracijo in kolikor toliko pravno kraljevino Italijo, od leta 1921 pa niso več vzdržali in so se temu rastočemu fašizmu, ki se ga je čutilo tudi že v državnih organih in odnosu kapitala do ljudi, začeli organizirano upirati in se braniti tudi z orožjem.

V naših krajih se vsaj do pojava fašizma še ni moglo govoriti o neki hudi nestrpnosti ali sovraštvu med ljudmi, ampak bolj o vzvišenosti Italijanov, prepričanih o lastni kulturni večvrednosti, zlasti tistih, ki so to postali zaradi svojih koristi. Nestrpnost je rasla s stopnjevanjem nacionalizma in iredentizma. V času Beneške republike

¹ *V jakobinstvu in gibanju Charlesa Maurrasa*

so nas imeli za ljudstvo zaostalih kmetov in galjotov. Do nas so se obnašali kot do manjvrednih podljudi ali sužnjevi, zato nas niso ime-novali niti Slavi, ampak kar schiavi, to je sužnji. Benečani so bili trgovci in bolj kot so nas razvrednotili, nižje so bile cene našega dela tako na polju ali na galeji.

Po padcu Beneške republike so novi habsburški gospodarji ta prostor oblikovali kot Avstrijsko primorje, nacionalno najbolj zave-dna in tudi gospodarsko prevladujoča italijanska manjšina, ki je imela izredno podporo iz zedinjene matične Italije, pa se je imela za njeno Julijsko krajino. Središče te dežele je bilo visoko razvito svo-bodno pristaniško mesto Trst, razdeljena pa je bila najprej na tri pokrajine: tržaško, goriško in puljsko, po priključitvi Reke pa še reško. V času stare Avstrije smo živeli skupaj v nekem naravnem složnem življenju predvsem, Slovenci, Hrvati in Italijani, delno tudi Furlani, veliko priseljencev pa je prihajalo tudi iz Avstro-Ogrske, zlasti Čehov in Slovakov, tu so se ustvarjale tudi vedno bolj močne kolonije Srbov, Judov, Grkov in drugih. Med priseljenci niso bili samo delavci, ampak tudi razni trgovci in intelektualci: z nami so bili življenjsko povezani Žiga Zois, Josef Ressel, James Joyce in drugi. Gospodarji so se seveda menjavali in ostali predvsem tujci.

Za ta prostor ni značilna samo njegova pomorska odprtost in velika povezava s severnim zaledjem (razen v obdobju fašizma), ampak tudi odprtost mest. Ta je bila pogojena prav s pristaniško dejavnostjo: ladje niso potrebovale samo mornarjev, pristanišča pa ne samo fakinov in trgovcev, ampak tudi hrano, kurivo za motorje in kuhinje, seno za vprege, cvetje za okras salonov... celo kamenje za balast. Da ne govorimo o krčmah in podobnem! Tudi ostala mesta ob Tržaškem zalivu so v veliki meri živela od pristanišča. V teh so bile ladjedelnice in razne delavnice, prvi industrijski obrati. Ponekod so tudi kopali in iskali premog ter dragocenejšje rudnine.

Stiki med vasmi in mesti so bili zelo intenzivni, na Primor-skem namreč ni bil razvit samo cestni promet, ampak tudi pomorski,

kasneje še železniški. Čeprav sta bila tudi Pulj in Gorica močni urbani središči, sta bili zaradi svobodnega tržaškega pristanišča zelo navezani na Trst. Kmetje iz okolice Pazina niso živeli od prodaje pridelkov v svojem mestu ali bližnjem Pulju, ampak v Trstu. Notrnjci so ravnali ovinke svojih cest, da so po njih lahko vozili najdaljša debla, iz katerih so v Trstu izdelovali jambore.

Trst je bil v obdobju Avstro-Ogrske neke vrste mali srednjeevropski New York in je tako tudi deloval kot talilni lonec narodnosti, ki so se zbrale v njem. Kljub italijanski večini v središču mesta pa je zaradi slovenske večine v predmestjih Trst veljal za največje slovensko mesto. Tu je prihajalo tudi do prve koncentracije slovenskega kapitala in kulture. Na Primorskem smo v primerjavi z ostalo Slovenijo imeli več narodnih taborov in kulturno prosvetnih ter gospodarskih združenj, pa tudi različnih slovenskih časopisnih. Čeprav je Koper nosil ime Capo d' Istria, je imel vodilni položaj le nekaj časa v srednjem veku, po razvoju Trsta pa je ostal le cerkveno in podeželsko središče, iz katerega so kmetje svoje pridelke s parniki vozili v Trst. Ta duh velikega mesta se je vsaj na področju kulture in delavskega gibanja razširil po vsej deželi in se v Istri stikal ter prepletal s tistim iz reškega pristanišča, na katerega so se navezovali Slovenci z bistriškega konca. Nikakor pa ne smemo pozabiti na veliko industrializacijo Pulja, ki ni bil samo ladjedelnica, ampak tudi izredno močna pomorska utrdba. Ob Pulju in Trstu sta se v sodobni mesti izoblikovala tudi Pazin In Gorica, v njih smo tudi mi Slovani imeli svoje šole, ki so Italijane v Kopru in Trstu zelo motile.

V vsej odprtosti našega prostora pa je bila na teh tleh vedno prisotna tudi neka zaprtost; manjšine so namreč tudi znak obmejnega ali obrobnega prostora. Na naravnem stičišču različnih narodov in kultur se ne razvija samo izmenjava, trgovina, ampak tudi (ali pa še bolj) obrambni procesi. Na teh stičiščih narodí, ljudstva, pa tako kot organizmi ne dobivajo samo zaščitne kože, ki ima tudi poseben čut tipa za stik s sosednjo, ampak tudi nohte, kremplje, čekane,

oklepe in celo rogove. Ti ostanejo celi celo med kuhanjem v loncih, kakšen je Trst in ostala mesta našega stičnega prostora, zato bi mu morali posvetiti nekaj več pozornosti tudi s tega sociološkega ali antropološkega zornega kota. Angleži so to poznali že prej, zato so tudi ponudili Primorsko Italiji, Italijani pa so jo zahtevali vse do Logatca, saj so vedeli, da bo ljubljanska močvirniška kotlina brez te trde primorske kože, primorskih nohtov in rogov, hitro sprejela višjo in »od boga poslano« italijansko kulturo.

Še več, tu ne gre le za nek trikotnik narodov, ampak za stičišče treh temeljnih evropskih narodnih skupin: Slovanov, Romanov in Germanov, torej tudi za neke okope ali obrambne trdnjave vsega, kar za temi skupinami narodov stoji, pritiska na širjenje, osvajanje. Ti prvi ali obrobni narodi niso samo oklep »mehkega trebuha« neke širše skupnosti, ampak tudi »rogovi, kremplji in čekani«. Tu ne gre samo za mejo, za zgodovinski obmejni fašizem, ampak za pomemben družbeni pojav tudi z drugih zornih kotov celo kulture in filozofije, zlasti pa s političnega in vojaškega vidika, ki pa sta v novem svetu le odraz kapitala. Žal nam egocentrična politika centralizirane Slovenije z dnevno politikom stalno dokazuje, da še danes ne razume obmejnega pomena Primorske.

Primorska in Istra, posebej Trst, so bili vedno najbolj pomembna geostrateška točka severnega Sredozemlja, kjer se Jadransko morje skoraj dotika Alp. Koper naj bi bil že starogrško pristanišče Aegida, Piran pa svetilnik Piros. Rimljani so prav preko našega področja osvajali vzhodni del Sredozemlja. Tu je nato bila tudi ena izmed najpomembnejših Napoleonovih osvajalnih poti, pa izhodiščna osvajalna baza Habsburžanov in nato še Hitlerjevega Četrtega rajha. Njihov *Adriatisches Kunsteland*¹ je imel sedež v Trstu. O vsem še največ pove kratka zgodovina Svobodnega tržaškega ozemlja, ki so ga Angleži in Američani poskušali obdržati za

¹ *Jadranska dežela*

svoje interese. S Titovo politiko se je nato ameriško težišče skoraj premaknilo proti Berlinu, nato pa proti Bližnjemu vzhodu. Da je ta prostor še vedno nevtralnica, priča tudi »dan prej« slovenske vojne, vsak dan pa nas na to opomni preletavanje vojaških letal iz Aviana.

Slabo so raziskani tudi asimilacijski procesi, zlasti s kulturološkega in politološkega vidika, saj ti vedno potekajo v interesu velikih in močnejših narodov, kar pa njihovi raziskovalci raje skrivajo, ali pa se jih sploh ne zavedajo. Še največ povedo imena fašistoidne asimilacije Gulielmo Oberdan, Giuseppe Cobolli Gigli, Odilo Globocnik in drugi. S temi se sodobni italijanski borci za Istro in Dalmacijo s slovanskimi priimki sploh ne morejo primerjati.

To mejno območje je kljub svetovnemu spletu, Evropski skupnosti in Natovemu pokrovu še vedno inkubator za nacionalizem, vendar ne toliko za slovensko in hrvaško večino ali manjšino, ampak bolj italijansko. Hrvaški in slovenski narod sta se izkristalizirala dokaj kasno, bolj kot odgovor na italijanski in nemški nacionalizem. Hrvati so razvili celo ustaštvo, ki je zelo huda oblika klerofašizma in nacizma, vendar spomniti se moramo, da so se njihovi vodje prav zaradi fašističnih interesov raje odpovedali Istri, Kvarnerju in celo večjemu delu Dalmacije. Hrvaška gradi sedaj nacionalizem na ozemeljskih sporih s sosedi, a njeno prisvajanje Piranskega zaliva spodbuja tudi naš slovenski. To pa je »lovišče« desničarskih politikov. Italijanski nacionalizem se je razvil in izostril ob dolgem boju za zedinjeno Italijo, ki pa ga ne moremo primerjati s procesom zedinjenja Slovenije, ampak s poskusom zedinjene Jugoslavije, ki pa ni mogla prevladati velikosrbskega in velikohrvaškega nacionalizma. Če izvezemo verske razlike, so bile razlike med ljudstvi v Italiji še večje. Ker pa so s združevanjem začeli zelo zgodaj, skupaj z razvojem kapitalizma, in ker so razvili enega najhujših nacionalizmov v Evropi, ter celo fašizem, so to dosegli.

Nacionalnih mej v Istri ni bilo. Če si se še v času SFRJ potepal po njeni notranjosti od vasi do vasi nisi opazil razlik v arhitekturi, oblačenju ali pa celo v govorici ljudi. Slovensko istrsko narečje je bolj ali manj neopazno prehajalo v hrvaško, italijanščine ali vsaj posameznih italijanskih besed pa je bilo več v mestih ali njihovi bližini. Razlike so postale očitnejše šele s preseljevanjem in končno s postavitvijo meje med samostojnima republikama Slovenijo in Hrvaško, spremembami šolskega in administrativnega sistema, delitvijo prostora med mediji. To so politiki okrepili z insceniranimi ribiškimi incidenti na morju, obmejnimi spori in celo bodočo žico pred begunci, kar je začelo širiti nestrpnost in nacionalizem ter ustvarjanje mej tudi v glavah.

Pri Slovanih se je proces kristaliziranja narodov, ki je posledica razvoja kapitalističnega sistema, začel bistveno kasneje kot na zahodu Evrope. Na Primorskem, Istri, Kvarnerju in delno v Dalmaciji smo spoznali prve klice nacionalizma in rasizma že ob izbruhu italijanskega nacionalizma ob zedinjenju Italije. Vendar komaj opazne, saj so ob plebiscitu leta 1866 Beneški Slovenci raje odločali za priključitev k italijanski kraljevini kot k avstrijski. Prebujena Italija jim je obljubljala več pravic, kot jih je takrat omogočala Avstro-Ogrska. Že ob združevanju Italije pa se je začel razvijati tudi iredentizem, posebna oblika nacionalizma, ki se je boril (ali se še) za širitev italijanskih mej proti vzhodu. Ne smemo pozabiti, da so bile nekoč avstrijske meje celo na oni strani Milana in Benetk in da bi bila za večino Italijanov meja na Soči zelo velika zmaga, a iredentisti so zahtevali še več: najprej Trst, nato Istro in še Dalmacijo. Fašizem je nato te zahteve razširil po zgledu rimskega imperija na ves »Mare nostrum«, želje so bile celo po Panonski nižini, a slednje si Mussolini ni nikoli upal izpostavljati pred Hitlerjem.

Že leta 1915 so italijanski vojaki pod Krnom nasilno zbrali 61 Slovencev in vsakega desetega ustrelili. Zelo slabo je raziskano, kaj so Italijani po prvi vojni počeli z zajetimi avstrijskimi vojaki sloven-

ske narodnosti s Primorske, ki je takrat prišla pod Italijo. Tisti, ki so prišli iz njihovih ujetniških taborišč, so pripovedovali o tisočih mrtvih, ki so jih ob tifusu in koleri pustili brez hrane in celo vode. Uradno so ujetniki umrli zaradi bolezni.

V ozadju je bil tajni londonski sporazum, močno orožje Velike Britanije in ostalih članic Antante, ki so Italijo prepričale v izdajo svojih zaveznic in celo v vstop v vojno proti njim. Za to dejanje so jim obljubili celo našo Primorsko in Istro.

Zasedbe slovenskega primorskega ozemlja in Istre po končani prvi svetovni vojni, nato pa še Reke, naši ljudje niso sprejeli ravnodušno. Prihodu italijanskih vojakov so se uprli v številnih vaseh. Žal večina teh dogodkov ni zabeleženih. Po navedbah Maksa Zadnika so prvo nedeljo septembra leta 1919 vaščani Ostrožnega Brda »s kamenjem, koli in tudi puškami pregnali iz vasi cel vod okupatorskih vojakov. Uprli so se možje, žene in tudi otroci. Zaradi tega so dale italijanske oblasti njihovi vasi ime Monforte del Timavo¹«. V Ospu so jih prav tako napadli s kamenjem, v Gabrovici pa so zastavo, ki so jo sredi vasi izobesili italijanski karabinjerji, sneli in jo vrgli na sredo ceste. Med prvimi, ki so se uprli, so bili domači komunisti, ki jih je bilo tistih časih v vaseh okrog Trsta že kar veliko, zato so vas Gabrovico poimenovali »Piccola Russiia«².

Kapital in Vatikan sta se ustrašila upornega boljševisma, ki se ni širil samo iz Rusije, ampak tudi iz italijanskih zaporov, kjer so Antonio Gramsci in njegovi tovariši snovali novo obliko pravičnejše družbe. Pa ne samo nove družbene ureditve, ampak še bolj ateizma. Zato so podprli Benita Mussolinija, da je tako imenovane ardite in škvadriste združil v snop ter tako razvil fašizem. Ta je nato v Španiji mutiral v klerofašizem, v Nemčiji v nacizem, na Japonskem v skraj-

¹ *Gorska trdnjava Timave*

² *Mala Rusija*

ni božanski imperializem, na Hrvaškem v ustaštvo, v Sloveniji v domobranstvo in tako naprej.

Fašizem je deviantna oblika kapitalizma, ki so ga razvili za utrditev sistema obrambe pred vsemi novimi svoboščinami in za končni obračun s komunizmom. Rasel je iz nacionalizma kapitalistične države in imperializma kolonialnega sistema, ki sta se združevala v korporativnem kapitalu, pa tudi utrjevanja ideološke prevlade rimokatoliškega cerkvenega klera. Njegova temeljna strategija je bila poudarjanje večvrednosti svojega naroda in rase. Še hujša je bila uporaba metod za doseganje teh ciljev, saj je uporabljal najhujše iz vse zgodovine človeštva - od manipulacij množic do etnocida in od zverinskih mučenj posameznikov do množičnega iztrebljanja narodov. To se ni začelo z nemškim preganjanjem Judov, ampak z italijanskim iztrebljanjem Slovencev in Hrvatov.

Fašizem je na Tržaškem in v Slovenski Istri pokazal svojo zverinsko naravo že takoj po koncu prve svetovne vojne. Ne gre samo za škvadristični uboj prvega Slovenca pri Narodnem domu v Trstu leta 1918, temveč tudi za množične poboje primorskih fantov in mož z lakoto in boleznimi v taboriščih za zajete avstro-ogrske vojake, kar pa je bolj malo znano in slabo raziskano. Naslednja leta so se fašistična barbarstva samo še stopnjevala, od napadov na otroke delavcev pa do načrtnega pobijanja in požiganja. Vrhunec so dosegla z zahrbtnim napadom na Jugoslavijo brez vojne napovedi, ustanavljanjem kolaborantske MVAC ali bele garde, ter napadi na prebivalstvo, požiganjem vasi, interniranjem in pobijanjem.

Mussolini, ki je najprej skušal priti na oblast s socialisti, je kmalu spoznal, da tu ni takega motivacijskega naboja, kot je lahko v fašizmu nacionalizem. Kmalu je ugotovil, da je še hujši iredentizem, zato ni čudno, da je najprej prišel slišat k novemu sovraštvu prav v Pulj, in prav tu na račun Slovanov ali ščavov krepiti svoj borbeni škvadrizem. Tako je kričal : *“Di fronte ad una razza inferiore e barbara come la slava, non si deve seguire la politica che dà*

lo zuccherino, ma quella del bastone. I confini dell'Italia devono essere il Brennero, il Nevoso e le Dinariche: io credo che si possano sacrificare 500.000 slavi barbari a 50.000 italiani". («Do manj vredne in barbarske rase Slovanov ne smemo izvajati politike ponujanja sladkorčkov, temveč palice. Meje Italije morajo potekati po Brennerju, Snežniku in Dinarskem gorstvu... Mislim, da se za to sme žrtvovati 500.000 barbarskih Slovanov za 50.000 Italijanov.»)

Za tem so fašisti prav v Trstu iz pretepaških škvader ustanovili prve prave oborožene fašistične čete v Italiji. Te čete in njihove skupine škvadristov so že istega leta začele napadati levo usmerjene delavce, nato pa so svojo ost preusmerile na Slovence, Hrvate in druge Slovane ter začele požigati slovenske narodno-kulturne domove v Trstu in okoliških krajih. Leta 1920 so v Trstu zažgali Narodni dom in več drugih slovenskih objektov in nato nadaljevali po drugih krajih.

Leta 1921 pa se je začela že prava vojna: 6. februarja je Mussolini v Trstu predsedoval deželnemu zborovanju *fasciev* v Trstu, kateremu je sledila vrsta napadov na delavske in slovenske organizacije. Še največji odmev pa je v začetku tega leta imel upor labinskih rudarjev. Prav Labinska republika nam še najbolj razkrije izvorni strah kapitala in oblasti pred upornimi delavskimi množicami. Če kdo do teh dogodkov v Labinu, ki jim bomo v nadaljevanju posvetili posebno pozornost, ni razumel, da gre za fašizem, ki hoče obvladovati predvsem delavsko gibanje, se je o tem lahko prepričal v naslednjih dveh mesecih ob streljanju v Križu, kjer so ubili enega delavca, in Bujah, kjer so ubili voditelja tamkajšnjih socialistov, še bolj očitno pa ob streljanju na mlade stavkajoče delavce v Pulju, kjer so ubili kar tri: Hrvata, Slovenca in Italijana.

Kaj je fašizem in v kakšno grozno obdobje je vodil ljudi, pa je še bolj še bolj nazorno razkril dogodek na železniški postaji Strunjan, ko so pijani fašisti, ki so se vračali z zborovanja v Trstu, streljali na skupino otrok, ki se je igrala ob železniški prog: dva so ubili več

pa hudo ranili. A to se za takratno italijansko novinarstvo, ki je že čutilo, komu se spleča služiti, ni zgodilo, časopisje o tem dogodku sploh ni pisalo.

Spomenik žrtvam fašizma v Strunjanu

To dogajanje je že kazalo na priprave fašistov na volitve 15. maja 1921. Že nekaj dni pred tem so pri zaupnikih njim sovražnih strank iskali glasovnice in zabeleženih je kar nekaj incidentov. Na sam dan volitev so načrtno oboroženi s strelnim orožjem, bombami in bencinom že napadali izbrana volišča, za katera so vedeli, da na njih ne bodo dobili glasov, kot na primer v Marezigah in Ospu, pa tudi v nekaterih krajih hrvaške Istre in drugod po takratnem italijanskem kraljestvu. Ti napadi, pri katerih je bilo več mrtvih ljudi in tudi požganih hiš, so že jasno nakazovali, da bodo fašisti v novih vojnah, ki so si jih tako zelo želeli, pobijali predvsem civilno prebivalstvo.

Ta začetek fašizma, ki je skupaj z drugo svetovno vojno in povojnimi poboji po vsem svetu zahteval skoraj 70 milijonov ljudi, in so ga najprej preizkusili prav na naših ljudeh, smo hoteli dodatno osvetliti na posebni okrogli mizi, ki jo je 13. maja 2016 organiziralo naše Združenje protifašistov, borcev za vrednote NOB in veteranov Koper - 95 let po začetku dogajanja, katerega posledice čutimo še danes. Poleg mene, ki sem jo vodil, so sodelovali znani zgodovinarji iz Kopra, Trsta in Labina: dr. Salvator Žitko, ki je orisal okoliščine za razvoj nacionalizma, iredentizma in fašizma že od časov stare Avstrije, prof. Milan Pahor, ki je govoril predvsem o divjanju fašističnih škvader, prof. Tullio Vorano je razjasnil vse o uporuh labinskih rudarjev, Vlasta Beltram pa je nasilje leta 1921 predstavila skozi domačo literaturo. Za konec je svoje razmišljanje v spominih na nasilje in vojno dodala Vida Rožac Darovec.

Okroglo mizo je odprl in sklenil predsednik Združenja protifašistov, borcev za vrednote NOB in veteranov Koper Marjan Križman, pozdrave z državnega združenja je prinesla Ljubica Jelušič, občinske pozdrave pa podžupan MOK Peter Bolčič.

Salvator Žitko

SLOVENCİ IN HRVATI V JULIJSKI KRAJINI OD ZLOMA AVSTRO-OGRSKE MONARHIJE (1918) DO PRVEGA PROTIFAŠISTIČNEGA ODPORA (1921)

UVOD

Zaradi prelomnih in usodnih sprememb, ki so v prostoru Avstrijskega primorja nastale z vstopom Italije v prvo svetovno vojno, sklenitvijo tajnega Londonskega sporazuma aprila 1915, zlasti pa s propadom Avstro-Ogrske in italijansko vojaško zasedbo obsežnih območij, poseljenih s slovenskim in hrvaškim prebivalstvom, še vedno prihaja do različnih ocen in divergentnih stališč znotraj samega kroga zgodovinarjev, zlasti glede tez o »naravnih« oziroma »geografskih in strateških mejah«, ki jih je začelo italijansko iredentistično gibanje izpostavlјati že v šestdesetih letih 19. stoletja, dokončno udejanjilo pa z rapalsko pogodbo leta 1920. Ta vprašanja so tudi sicer predmet številnih raziskav tako italijanskega, hrvaškega kot slovenskega zgodovinopisja, obdobje od 1880-1956 je bilo nenazadnje plod skupne obravnave slovensko-italijanske zgodovinsko-kulturne komisije, ki je leta 2000 v posebni publikaciji objavila svoje poročilo in v njej zbližala nekatera doslej dokaj sporna in divergentna stališča, seveda pa je bil tudi lanski jubilej, se pravi 100-letnica italijanskega vstopa v prvo svetovno vojno, priložnost za vrsto novih objav in razprav tako na naši kot italijanski strani.

Knjižica Posojilnice in hranilnice v Kopru, ki je bila ustanovljena leta 1884

Če se omejimo na obravnavano temo ostaja dejstvo, da se je v pričakovanju velikih sprememb v Evropi od konca sedemdesetih let 19. stoletja v Italiji okrepilo iredentistično gibanje s ciljem »osvoboditve« tistih italijanskih dežel (Tridentinska, severovzhodna obala Jadrana), ki so spadale pod Avstrijo, kar je še dodatno vzpodbujalo odstranjevanje in propagandno zavračanje sonavzočnosti avtohtonega slovenskega in hrvaškega življa na teh ozemljih. Tako imenovane »nove pokrajine«, ki so se po prvi svetovni vojni rojevale v razmerah ostrih protislovij med narodnim načelom, državnim interesom in politiko moči, so na ozemlju novo nastale Julijske krajine tako že v temeljih izpodkopavale možnosti sobivanja in sožitja med različnimi narodnimi skupnostmi.

ITALIJANSKE IREDENTISTIČNE TEŽNJE IN ZAOSTROVANJE NACIONALNIH NASPROTIJ V DESETLETJU PRED I. SVETOVNO VOJNO

Že proti koncu 19. in v začetku 20. stoletja so spremenjene zunanjepolitične okoliščine vplivale na italijanske odnose z Avstro-Ogrsko, zlasti na njeno omahovanje v članstvu trozveze in usmeritvijo v ekspanzijo na balkanski in širši mediteranski prostor. Čas pred prvo svetovno vojno je bolj kot kdaj prej opozoril na celo vrsto različnih pogledov na oblike in poti italijansko-slovanskega sožitja, zlasti po postopni demokratizaciji in federalizaciji Avstrije oziroma po državnozbornih volitvah leta 1907, ko je prevladalo spoznanje, da Avstrija ne more preprečiti družbeno-ekonomskega in kulturnega vzpona Slovencev in Hrvatov v Avstrijskem primorju, kar je sprožilo nov val iredentizma in nacionalizma pa tudi prepričanje, da lahko

dominantne pozicije italijanskega življa na avstrijskih tleh reši le vojna med Italijo in Avstro-Ogrsko.¹

Dejansko se je beseda vojna čedalje pogosteje pojavljala v besednjaku politikov, strank, zlasti pa ekstremnih nacionalističnih krogov. V tem krogu je izstopal mladi Ruggero Timeus-Fauro, ki je povezoval izročilo italijanskega risorgimenta z novim nacionalizmom v duhu nespravljljive in manihejske nacionalistične konfrontacije. Timeusov cilj ni bil neko splošno načelo, temveč veličina in varnost Italije, njena prevlada na Jadranu in njena ekspanzija v Sredozemlju. Zasledovanje tega cilja je impliciralo po eni strani konflikt z Avstrijo, po drugi strani pa zaostritev slovansko-italijanskega narodnostnega boja ob vsej jadranski obali, kar je bila za Timeusa neizogibna zgodovinska usodnost. Italijanstvo in iredentizem sta bila zanj sinonima, narodnostno vprašanje pa boj za obstanek, ki se ne more končati s kompromisom oziroma spravo, temveč samo z zmago ali porazom italijanskega elementa. To je po njegovem mnenju dokazovala usoda Dalmacije – dalmatinski problem je imel precejšnjo psihološko težo v tedanjem Trstu – češ, da tam italijanstvo sicer »umira stoji«, a vendarle umira. Italijanska zmaga v Trstu bi morala spodbuditi italijansko ekspanzijo po vsem Jadranu ter po morjih, ki so bila nekdanj rimska in beneška.²

¹ MARUŠIČ, B.: Sosed o sosedu. *Prispevki k zgodovini slovensko-italijanskega sožitja*, ZTT EST, Trst, 2012, 34.

² ARA, A. – MAGRIS, C.: Trst, obmejna identiteta, *Študentska založba*, 2001, 81; o Faurovi nacionalistični doktrini tega obdobja zlasti v delih REDIVO, D.: Ruggero Timeus. La via imperialista dell'Irredentismo triestino, *Edizioni Italo Svevo, Trieste* 1995; SCHIFFRER, C.: Il problema nazionale di Trieste nella storiografia austrofila e quella irredentista. *Estrato dalla Rivista »Trieste«*, 1960, n. 40, 7-15; COCEANI, B.: Ruggero Timeus-Fauro, *Parento* 1920;

Timeusov besednjak, poln nasilja in sovraštva, odraža ne le zaostritev nacionalne borbe v Avstrijskem primorju, temveč tudi novo etnično-politično klimo italijanskega nacionalizma, ki je temeljila na preseganju demokratičnih in liberalnih vrednot in se zavzemala za idejo moči in avtoritarne države. Za priključitev Trsta k Italiji se Timeus tako ni zavzemal v imenu uresničitve nacionalne enotnosti, pač pa predvidene imperialistične ekspanzije na Balkanski polotok. Potem ko je analiziral različne oblike slovanske gospodarske, družbene in demografske rasti in prisotnosti v Trstu, je prvikrat hipotetično Trstu določil mesto, ki naj bi ga igral v bodočih italijanskih pridobitvah. »Italija lahko osvoji različna ozemlja«, navaja v svojem pamfletu z naslovom »*Trieste*«, »toda ključ za njeno ekspanzijo proti Balkanu in Vzhodu je lahko le Trst«, in zaključuje: »...vsem bomo zalučali v obraz naše sanje o imperiju. Želimo osvajat in kaj nas brigajo nacionalne pravice drugih narodov ter mednarodne konvencije, kaj nas briga moralnost naših dejanj!«³

Timeusov protislovanski nacionalizem, ki se je zlasti potenciral po njegovem odhodu v Rim jeseni 1911 in njegovem vstopu v krog revije *L'Idea Nazionale*, ni izhajal izključno iz domneve o lastni etnični in kulturni večvrednosti, temveč tudi iz pesimističnega prepričanja, da je narodnostni spopad neizogiben in da ima prednost pred ideološko različnostjo. Timeus je torej odkrito priznaval obstoj nacionalnih antagonizmov v Istri, ni pa skrival dejstva, da je bilo tedaj »po uradnih statistikah v Istri 3% Nemcev, 40% Italijanov in 57% Slovanov«, čeprav je bilo zanj sporno, da so v »geografsko Istro« tedanje avstrijske oblasti prištevale pretežno slovanska območja Podgrada in Kastva«. Mnogo bolj odločen je bil glede možnosti sprave oziroma kompromisa s Slovani, h kateremu so se nagibali

Un'epoca senza rispetto. *Antologia sulla questurione adriatica tra '800 e primo '900* (ur. F. Pappucia), Trieste 2011, 16-17.

³ CATTARUZZA, M.: *L'Italia e il confine orientale 1866-2006*, Società editrice il Mulino, Bologna 2007, 76.

zmernejši liberalno-nacionalni krogi in ki je postajal aktualen po letu 1908. Značilna so njegova razmišljanja o veliki nevarnosti, ki naj bi pretila italijanskemu značaju Istre v primeru kompromisa s Slovani, saj se po njegovem slovanska stran ne bi omejila »le na obrambo svojih postulatov, temveč bi s svojimi šolami, zadrugami in denarnimi ustanovami izpodrinila Italijane ter si prizadevala, da bi iz Istre napravila povsem slovansko deželo«. Ti cilji, ki jih je Timeus pripisoval klerikalnim in avstrijakantskim voditeljem, prepojenimi s političnim in verskim fanatizmom, so po njegovem ob spremenjenih pogojih nacionalnega boja zahtevali tudi drugačno vlogo iredentizma na tem območju. Ker naj bi avstrijska vlada v Italijanih videla zgolj sovražnike, bi Slovani, ki so uživali njeno podporo in podporo milijonov sonarodnjakov, prej ali slej absorbirali italijanski živelj, razen v primeru, če bi prišlo do radikalnejših političnih sprememb v tem prostoru. Iredentisti po njegovem torej niso mogli več sprejemati etnične bipolarnosti dežele in ohranjati »meglenih in neodločnih stališč«, ki so bila v nasprotju s potrebami tistega trenutka, temveč bi morali zavzeti stališče, da lahko »le vojaška intervencija bratov z one strani jadranske obale« odredi ogrožen italijanski značaj Istre. Timeus je torej v iskanju takih ekstremnih rešitev zavračal možnost po spravi in enakopravnem razvoju obeh etnij in zavzel stališče, da je za preživetje in nacionalni obstoj možna le borba, ki jo je definiral kot »socialni darvinizem«, v tistem času nekakšen modni trend ter v kritični fazi apoteoze nacionalizmov in imperializmov tudi dokaj pogost pojav.⁴

Italijanski nacionalizem in iredentizem sta v desetletju pred prvo svetovno vojno torej predstavljala manjšinsko, a zelo dejavno in napadalno gibanje, zasidrano čedalje bolj tudi v političnih strukturah, ki so zavračale lojalnost avstrijski cesarski hiši in težile k izstopu iz trozveze, sklenjene leta 1882. Gibanje je nenehno pozivalo k

⁴ *REDIVO, D.*: Ruggero Timeus. La via imperialista dell'Irredentismo triestino, *cit.*, 123.

boju za »nacionalno osvoboditev« vseh večnarodnostnih ozemelj, za katera je trdilo, da so bila »od nekdanj italijanska« in »neodrešena« (*terre irredente*). Izraz je vseboval učinkovito in sugestivno semantično zvezo moralnih prvin pojma »odrešitev« in političnih iz pojma zgodovinske »ponovne pridobitve«, čeprav ta ozemlja nikoli poprej niso pripadala italijanski državi.⁵

Tudi znotraj same Italije je nacionalistično gibanje pod vodstvom Corradinija, Federzonija, D'Annunzija in drugih voditeljev med drugim nudilo novo prepričljivo alternativo stari politiki demokratičnega nacionalizma in iredentizma, ki je bil v domeni levih strank, in priporočalo korporativno organizacijo znotraj togih državnih struktur desnice, katoliških krogov in velikega kapitala. Vzporedno s tem sledimo krizi levice s psevdorevolucionarnimi poskusi, v katere so se ugnezdile različne frakcije socialistov Sorelovega tipa, revolucionarnih sindikalistov, mazzinijancev in anarhistov. Velika scena »rdečega tedna« poleti 1914 je v svojih različnih, tudi krvavih epizodah in s svojim tragikomičnim zaključkom, pokazala na nesposobnost in nemoč levice, da bi se odprla in vzpostavila dialog med državo, vedno bolj zaprto v svoje reakcionarne strukture in voluntaristično ter hrupno opozicijo.

ZMAGA INTERVENCIONIZMA, ZASEDBA VZHODNOJADRANSKIH OZEMELJ IN POLOŽAJ SOCIALISTIČNE STRANKE V TRSTU V PRVEM POVOJNEM ČASU

K težkemu in zapletenemu stanju je marca 1914 prispeval tudi Giolittijev odstop in formiranje nove Salandrove vlade, ki pa je bilo vse prej kot trenutni prehod v novo vladno garnituro. V bistvu je predstavljal viden povratek v tisto tradicionalno koncepcijo italijan-

⁵ *PAROVEL, G. P.*: Velika prevara na slovenski zahodni meji. *Dosje Italija. Založništvo Slava, Kamnik, 1996, 31.*

ske politike v elitističnem smislu, ki je pomenil uvod v bodoče solistične in reakcionarne akcije, značilne za politiko »*sacro egoismo*« v obdobju intenzivnih skrivnih pogajanj s centralnimi in antantnimi silami za ozemeljske koncesije, ki jih je vlada pogojevala za ohranitev nevtralnosti oziroma vstop v vojno na strani antantnih sil.⁶

Ob izbruhu vojne je v Italiji živel okoli 40.000 beguncev iz Tridentinske, Avstrijskega primorja in Dalmacije, ki so bili vključeni v široko mrežo združenj z lastnimi podpornimi ustanovami in svojimi glasili. Najbolj radikalna stališča so izražali emigranti iz Avstrijskega primorja, ki so se dokaj hitro otresli starih principov demokratičnega republikanskega iredentizma in sprejemali gesla nacionalističnih združenj, v katere so množično vstopali. Že ob koncu leta 1914 so intervencionistična združenja z maksimalističnimi zahtevami glede Dalmacije in Reke začela rasti vsepovsod: npr. združenje *Pro Dalmazia italiana* in *Pro Fiume e Quarnero*, geograf Ettore Tolomei pa je formiral *Associazione Alto Adige*. Maksimalistične teritorialne zahteve so se pojavile tudi v nacionalističnem tisku

⁶ *Nova Salandrova vlada s Sidneyem Sonninom kot zunanjim ministrom in generalom Vittorioem Italicom Zupellijem kot obrambnim ministrom, ki se je formirala 5. novembra 1914, je Italijo končno popeljala v odločitev, da stopi v vojno na strani antantnih sil, vendar je bila vojaško sposobna intervenirati šele spomladi 1915. V zunanji politiki je začel prevladovati popoln pragmatizem, ki ga lahko razberemo iz Salandrovih stališč: » Za nadaljevanje najvišjih smernic naše mednarodne politike je potrebno gojiti duha, ki bo brez vsakršnih predsodkov, zadržkov in čustev neomajno privržen lastni domovini ter svetemu egoizmu Italije«; glej MONTANARI, M.: *Politica e strategia in cento anni di guerre italiane, vol. II, t. II (La Grande Guerra)*, Roma, *Stato Maggiore dell'Esercito, Ufficio Storico*, 2000, 89; LIPUŠČEK, U.: *Sacro egoismo. Slovenci v krempljih tajnega Londonskega pakta 1915. Cankarjeva založba, Ljubljana 2012.**

in periodiki iredentističnega značaja. Zlasti emigranti z območja Avstrijskega primorja in Dalmacije so si prizadevali, da bi uporabili vsa razpoložljiva sredstva za doseg svojih ciljev; med drugim tudi stike in poznanstva z nekaterimi parlamentarci, ni manjkalo pa tudi poskusov, da bi prišli v stik s Salandrovo vlado.⁷

Aprila 1915 so emigrantski krogi v Rimu pod pokroviteljstvom društva *Dante Alighieri* formirali *Commissione centrale di patronato*, kamor so se stekali zlasti emigranti iz Tridentinske in Avstrijskega primorja in jo je financirala sama vlada, decembra 1915, v času torej, ko je bila Italija že v vojni z Avstrijo, pa so komisiji dodelili status »javne ustanove«. Med novembrom in decembrom 1916, v času, ko so italijanske sile zavzele Gorico in določene predele v Posočju in na Krasu, so predstavniki emigracije z območja Avstrijskega primorja in Tridentinske formirali kar pet odborov, ki bi morali vladi svetovati glede ključnih vprašanj s področja šolstva, politike do drugih etničnih skupin, vprašanj bodoče mirovne konference, odnosa med italijansko in avstrijsko zakonodajo itd. Prizadevanja teh odborov nedvomno pričajo o veliki želji politične emigracije iz vzhodnojadranskih dežel, da bi se italijanski vladi predstavili kot »nov vodilni razred« za »neodrešene jadranske dežele«, po drugi strani pa izražali globok partikularizem v optiki lastnih gledišč, ki se niso ozirala na specifiko in potek vojaškega spopada. Zlasti nekateri krogi s Teodorjem Mayerjem, kot nekdanjim direktorjem iredentističnega glasila *Il Piccolo*, so bili prepričani, da bodo italijanske sile v nekaj tednih predrle soško fronto in zmagoslavno vkorakale v Trst, zato so bili prepričani, da je potrebno pravočasno pripraviti strukture novih civilnih oblasti, ki bi jih morali sestavljati pripadniki in funkcionarji nekdanjega italijanskega liberalno-nacionalnega tabora v Avstrijskem primorju. Že ob koncu maja 1915 so tako v Generalni sekretariat za civilne zadeve pri Vrhovnem poveljstvu (*Secretariato Generale per gli Affari Civili*

⁷ CATTARUZZA, M.: L'Italia e il confine orientale, *op.cit.*, 80.

del Comando Supremo) vključili številne pripadnike iredentističnih krogov z območja Avstrijskega primorja, med njimi Francesca Salato, ki je na sedežu v Vidmu prevzel vodenje Upravnega urada (*Ufficio amministrativo*), skupaj z njim pa so bili v Upravni urad nameščeni še Camillo Ara, Cesare Piccoli in Giorgio Pitacco, ta krog pa so popolnili še z nekdanjim vicekonzulom v Trstu, Carlom Gallijem, ki je postal načelnik Političnega urada.⁸ To in pa prve slabe izkušnje slovenskega prebivalstva z italijanskimi zasedbenimi oblastmi so postopno že nakazovala bodoče odnose v prvih povojnih letih. Z vračanjem desničarskih iredentističnih krogov iz emigracije ali pa avstrijskih internacij novembra 1918 v Trst in ostala središča Julijske krajine, so ti krogi postopno postajali potencialni glasniki nacionalističnega javnega mnenja. Čeprav so bili mnogi stari ugledni politični voditelji še nagnjeni k pomiritvi s slovanskim prebivalstvom, je postalo očitno, da so bili v tem času protislovanski iredentistični krogi že v številčni premoči.⁹

Politične sile, ki so pred prvo svetovno vojno delovale med primorskimi in tržaškimi Slovenci ter med istrskimi Hrvati, so bile po italijanski zasedbi in po aneksiji Julijske krajine k Italiji prisiljene prilagoditi svojo politiko in organizacijo novemu državnopravnemu položaju. Slovenske in hrvaške meščanske stranke so se sredi leta 1919 združile v enotno Politično društvo Edinost. Njegova naloga je bila predvsem obramba slovenstva pred italijansko asimilacijo v narodnostno mešanem Trstu, a ko se je po prvi svetovni vojni nevarnost italijanske asimilacije razširila na celotno ozemlje Julijske krajine, so programske cilje tržaškega društva sprejele vse slovenske

⁸ SVOLJŠAK, P.: Priprave na leto 1918. Nekateri vidiki italijanske uprave zasedenih slovenskih ozemelj med prvo svetovno vojno. *Annales, Series historia et sociologia*, 9, 1999, 2, 393.

⁹ APOLLONIO, A.: Dagli Asburgo a Mussolini. Venezia Giulia 1918-1922, *Istituto Regionale per la Cultura Istriana, Libreria Editrice Goriziana*, 2001, 50.

in hrvaške meščanske stranke, ne da bi se odrekle svojim nazorom, pač pa zgolj iz potrebe, »da se pomore našemu ljudstvu«, da se doseže, »da italijanske oblasti dajo ljudstvu, kar mu gre... predvsem pa, da se nam prizna naša kultura«¹⁰

Šlo je torej predvsem za razširitev vpliva na tiste množice, ki so se kmalu po prvi svetovni vojni pridružile revolucionarnemu socialističnemu gibanju, ker je obetalo z revolucijo rešiti socialno in nacionalno vprašanje. Gospodarski socialistični program krščanskih socialcev ni ustrezal premožnejšim slojem, medtem ko je avtonomistični program dajal možnost razvoja le Goriški, kjer so bili Slovenci v večini, ne pa tudi v Trstu in Istri. Zato ga je vodstvo Edinosti odklanjalo z argumentacijo »zahteva po avtonomiji bi pomenila, da nočemo, da nas vladajo Italijani v Rimu, temveč Italijani v Trstu.«¹¹

Novembra 1918, po štirih letih vojne, je bila z vključitvijo Julijske krajine v Italijo nekdanja čvrstost in učinkovitost tržaške socialistične stranke dokaj načeta. V mesecih od novembra 1918 do konca leta 1919 je stranka preživljala težke čase in bila postavljena pred neogibne dileme: borba proti italijanski buržoaziji in militarizmu, ali pa nadaljevanje nekdanjega avstrijskega reformizma v novi državi? Socialna borba, ki je bila del strategije italijanskega proletariata, ali prevzem avtonomističnih pozicij? Italijani in Slovenci, ločeni ali združeni?

Dejansko so tržaško socialistično stranko oblasti obravnavale kot protivladno in protinacionalno in jo označevale kot sestavni del levega evropskega krila, blizu boljševiski Rusiji. Hkrati je njeno priznanje aneksije Julijske krajine k Italiji predstavljalo določeno dvoumnost, ki je po eni strani zadovoljevala filoitalijanske elemente v njenih vrstah, odvrčala pa avtonomistično in slovansko kompo-

¹⁰ Edinost, 4. avgust 1918

¹¹ KACIN-WOHINZ, M.: Prvi antifašizem v Evropi. Primorska 1925-1935. Založba Lipa, Koper 1990, 16.

mento. In vendar je šlo za izbiro, ki jo je volilna baza sprejela z velikim navdušenjem, saj se je zdelo, da so vsi želeli biti, tudi v Trstu, revolucionarji »*all'italiana*«. To sicer ni bilo povsem res, a nihče si ni delal več iluzij o vrnitvi tako imenovane »*belle époque*«, o vrnitvi družbe in določenega blagostanja pod Avstrijo. Najprej vojna s svojimi strahotnimi posledicami, potem padec habsburške monarhije, sta izbrisala vsakršno iluzijo. Italija kot nacionalna skupnost sicer ni bila tuja sila, toda italijansko državo, njeno armado in vlado so socialisti občutili kot tujo silo Trstu, njegovi zgodovini in mentaliteti. Šlo je torej za določen psihološki fenomen, povezan tudi s stoletno dinastično kulturo in protiitalijansko propagando.

Člani dramskega društva »Istra« v Kopru, ki je delovalo v letih 1908 in 1909

Za tržaško delavstvo je bilo torej skorajda nemogoče po eni strani sprejeti nacionalistično prekipevanje buržoaznih krogov, po

drugi strani pa je vendarle obstajala tudi proletarska Italija s svojo delavsko stranko, ki je bila v opoziciji proti vladi in armadi. Bilo je torej logično poistovetiti se s to »anacionalno in revolucionarno« stranko, čeprav je bila uradna Socialistična stranka Italije (SSI) v svojem bistvu nekaj povsem drugega.¹²

Tudi med Slovenci sta bila privrženost SSI in pristop k njej vse prej kot lahka izbira, ki jo je še dodatno oteževalo obnašanje tržaške direkcije, ki si je prizadevala za spojitvev, da bi si zagotovila boljše in ugodnejše pozicije v pogajanjih z oblastmi. Kljub začetnemu taktiziranju pa je prišlo med novembrom 1918 in februarjem 1919 do epohalnega preobrata z odstranitvijo Pittonija in Puecherja, medtem ko se je nova prodorna večina zlasti s svojo mladinsko sekcijo (Juraga, Vidali) in svojimi glasili (*La Riscossa*) začela povezovati z osebnostmi ekstremistične italijanske levice, ki je imela velik vpliv na formiranje italijanskega komunističnega gibanja, ki se je na kongresu v Livornu, 15. januarja 1921 oblikovalo v Komunistično stranko Italije (KSI) kot sekcija III. internacionale. Ob teh razčiščevanjih so se v Julijski krajini za cilje struje okrog »*L'Ordine Nuovo*« opredelili tudi vidni slovenski in italijanski delavski voditelji (Regent, Srebrnič, Gasperini, Juraga, Tuntar, Jaksetich) in sebe prištevali med komuniste, čeprav so delovali kot člani SSI. Proces ideološkega razčiščevanja in političnega zorenja je na široko zajel tudi dokaj številno članstvo, kar je razvidno iz pisanja glasil »*Il Lavoratore*« in »*Delo*«, osnovanega februarja 1920 za slovenske socialiste v Julijski krajini.¹³

¹² APOLLONIO, A.: Dagli Asburgo a Mussolini. Venezia Giulia 1918-1922, *op.cit.*, 73.

¹³ VREMEC, V.: Nastanek in razvoj komunističnega gibanja. V: *Slovenska Istra v boju za svobodo (druga, dopolnjena izdaja)*, Založba Lipa Koper, Koper 1998, 202-203.

Revolucionarno vrenje v širšem evropskem prostoru, tako na Madžarskem, v Nemčiji kot sami Italiji, vračanje tisočev nekdanjih vojnih ujetnikov iz Rusije, med katerimi so mnogi sodelovali v oktobrski revoluciji in sedaj predstavljali nevarnost »ideološke okužbe«, je italijansko armadno poveljstvo na tleh Julijske krajine ocenjevalo kot potencialno hranivo revolucionarnega vala. Tako kot je v tem primeru šlo za pretiran strah in pretiravanje, je tudi tako imenovano gibanje »avstrijakantov« kot potencialnega množičnega nasprotnika Italije na območju Julijske krajine, postajalo zgolj psihološka fikcija armadnih krogov. Ravno tako je bil poln misticizma priliv Slovencev in Hrvatov z območja Julijske krajine v SSI z možnostjo, da bi le-ti postali udarna pest najbolj revolucionarnih elementov tržaških socialistov z njihovimi »rdečimi stražami« (*guardie rosse*) z namenom, da bi zanetili revolucijo sovjetskega tipa ter jo usmerjali v projugoslovanskem smislu. Pri tem je bil očiten poskus informativnih armadnih služb (ITO), da bi tržaško socialistično stranko že leta 1919 prikazali kot jugoslovansko peto kolono. Na splošno so priliv slovenskih socialistov v SSI in sindikalne organizacije prikazovali kot dokaj nevaren manever slovanske infiltracije v strukturo italijanske levice oziroma kot akcijo, ki so jo načrtovali v Ljubljani in Beogradu. Ekstremizem tržaškega mladinskega socialističnega krila pa so označili kot znamenje za borbo znotraj široke akcijske strategije, ki naj bi se kasneje razvila z infiltracijo jugoslovanskih iredentistov, medtem ko so boljševisko in filojugoslovansko propagando označili kot izraz enotne kampanje, ki je bila orkestrirana proti Kraljevini Italiji, zato so vsako kritiko na račun italijanske armade, sil javnega reda (zlasti karabinjerskih enot), uprave in političnih struktur ocenjevali kot sovražno akcijo protiitalijanske gverile. S takimi pretiravanji Vrhovne vojaške komande in njenih služb je Socialistična stranka Julijske krajine postala zelo nevaren revolucionarni agregat, ki ga je bilo potrebno uničiti za vsako ceno, hkrati s tem pa se kaže tudi vsa tragičnost in absurdnost protislovanske nastrojenosti političnih krogov, najprej okrog guvernerja Petittija di

Roreta, ki si je sicer sprva prizadeval, da bi v Julijski krajini ne zavladala maščevalna klima, za katero se je zavzemala najbolj goreča struja nekdanjih iredentistov, za njim pa Generalnega komisariata na čelu z Augustom Ciuffelijem in kasneje Antonijem Mosconijem. Tudi krog nekoliko bolj nadarjenih in sposobnih politikov, ki jih je Italija pošiljala na izpostavljeno območje Julijske krajine, se torej ni znal distancirati od patoloških fikcij armadnega vrha, ki so razvidne iz mnogih dokumentov in so na določen način spodbudile strahotno protisocialistično in protislovansko gonjo z vsemi najbolj tragičnimi posledicami.¹⁴

POJAV FAŠIZMA IN ŠKVADRIZMA NA OBMOČJU JULIJSKE KRAJINE IN POLITIČNO DOGAJANJE V LETIH 1919/20

V ozračju pariške mirovne konference z negotovo usodo bodočega statusa Julijske krajine ob zavzemanju ameriškega predsednika Wilsona za uveljavitev pravice do samoodločbe narodov in ob revolucionarnem valu, ki je zajel Italijo, se je že v prvih mesecih leta 1919 pojavil fašizem, sprva s formiranjem sekcij borbenih fascijev (*fasci di combattimento*) in nacionalistov Corradinijevega tipa v formacijah »*Sursum Corda*«, ki naj bi predstavljali najprimernejši ukrep za vzpostavitev ravnovesja z revolucionarnimi silami levice. V skladu s tem, kar je Petitti di Roreto 23. aprila 1919 pisal ministrskemu predsedniku Orlandu, se potrjuje formiranje »*Comitato antibolscevico d'azione*« večinoma iz pripadnikov tržaških nacionalističnih skupin, k fasciu pa so, vsaj v prvem obdobju, pristopali tudi republikanci, anarhisti in social-nacionalisti. Prve resnejše udarce

¹⁴ APOLLONIO, A.: Dagli Asburgo a Mussolini. Venezia Giulia 1918-1922, *op.cit.*, 188-191.

proti socialistični stranki in slovenskim ustanovam v Trstu so name- rili že v začetku avgusta 1919, ki so se razširili že tudi v Istro, kjer se je fascio formiral v Pulju pod vodstvom nekdanjega kapitana Luigija Bilucaglie. D'Annunzijev vojaški pohod na Reko septembra 1919 je seveda fašistično gibanje še okrepil, saj je bil Trst eden od zbirnih centrov za zbiranje prostovoljcev, ki sta ga prevzeli združen- ji *Sursum Corda* in *Trento-Trieste*, sredi novembra 1919 pa se je subverzivna dejavnost nadaljevala še na območju Zadra. Toda kljub temu parlamentarne volitve leta 1919 niso zagotovile zmage nacio- nalistom. V Milanu, kjer je fašizem pravzaprav vzniknil, je Musso- lini doživel poraz in tudi povezanost z D'Annunzijem mu pri tem ni pomagala, zato se je navidez distanciral od »reškega podviga«, saj je slutil, da ta pohod ni ugodno vplival na volilne rezultate, pač pa ga je temeljito izkoristil za mobilizacijo ljudskih množic oziroma itali- janske desnice, da bi okrepil svoje lastne pozicije.¹⁵

V Julijski krajini je Nittijeva vlada že 4. julija 1919 formirala Centralni urad za nove province (*Ufficio centrale per le nuove pro- vincie*), ki je bil neposredno odgovoren vladi in ki naj bi z novim načelnikom Francescom Salato pričel s postopnim prehajanjem nek- danje avstrijske v italijansko zakonodajo in urejanjem ostalih zadev. Toda v bistvu je Salata užival razmeroma malo avtonomije tudi pri pomembnih zadevah, zato je italijanska uprava v Julijski krajini znova zapadla v krizo in stagnacijo.¹⁶

¹⁵ APOLLONIO, A.: Dagli Asburgo a Mussolini, *op. cit.*, 178

¹⁶ O Salatini politični in diplomatski dejavnosti zlasti v delu: RICCARDI L.: Francesco Salata tra storia, politica e diplomazia, *Civiltà del Risorgimento*, 64, Del Bianco Editore, Udine, 2001.

Fašistična škvadra

Tudi sama Italija se je v tem času otresla nevarnosti vojaškega puča, sklenila rapalsko pogodbo in za določen čas odpravila reško krizo ter s tem pod novo Giolittijevo vlado zavlekla proces razkroja parlamentarne države in uvedbe fašistične diktature. Zahvalo za vse to gre pripisati čvrsti enotnosti poslanske zbornice na področju zunanje politike in enotne volje njenih zastopnikov, da pride do sklenitve miru ob polnem upoštevanju manjšinskih pravic, ne da bi pri tem zanikali zmago v Veliki vojni in italijanski nacionalni ponos. Rezultat parlamentarnih volitev leta 1919 je imel na območju Julijske krajine pozitivne posledice, saj se je nova poslanska zbornica z močno skupino socialističnih poslancev takoj lotila urejanja razmer, zlasti glede prakse policijskih in vojaških enot glede aretacij, konfiscacij in podaljševanja bivanja v internacijah in podobno. Že Nittijev vladni kabinet je do teh vprašanj pokazal razmeroma veliko pozornost in odredil postopen prehod k normalizaciji razmer. Ravno tako

so socialisti in poslanci Ljudske stranke posvečali določeno pozornost odnosom z manjšinskim slovanskim in nemškim prebivalstvom, vprašanju njihove zaščite oziroma pravic, predvsem na področju šolstva. Toda vladne odločitve, ki so bile pretežno liberalne, tako pri Mosconiju kot pri Salati, pogosto niso naletele na razumevanje, čeprav je med vladnimi dekreti in nacionalističnimi krogi v Julijski krajini zavladal nekakšen *modus vivendi*, se pravi kratko premirje, ki pa je trajalo le nekaj mesecev, torej do ponovnega fašističnega nasilja spomladi 1921. O premirju s Slovani priča kratkotrajen razcvet društvenega življenja v letu 1920, ko so znova zaživela nekatera društva, zlasti pevška, bralna in izobraževalna, kakor tudi Sokoli, različne športne organizacije in akademski krožki, izboljšali pa so se tudi odnosi z lokalnimi cerkvenimi oblastmi.¹⁷

Glede uporabe manjšinskih jezikov na področju uprave in šolstva je bilo zaznati določeno odprtost in naklonjenost do Slovencev in relativno zaprtost do Hrvatov. Na splošno je bilo na Goriškem in na Krasu več razumevanja za nacionalne potrebe Slovencev, v Istri pa so oblasti Slovencem in Hrvatom konstantno zavračale jezikovne pravice, zlasti na jezikovno mešanih območjih. V Kopru ni bilo več okrajnega šolskega sedeža, ker so ga premestili v Poreč, obdržal se je le občinski sedež. 18. maja 1919 je izšel zakon, s katerim so bile občine pooblaščene, da lahko najamejo posojilo za kritje polovice stroškov za zidanje ali adaptacijo šolskih zgradb. Tako je koprška občina predložila načrte za zidanje šol v številnih vaseh koprškega zaledja, uresnicili pa so jih le peščico. Vojaška uprava je na to ozemlje že zelo zgodaj začela pošiljati italijanske učitelje, ki so bili pogosto brez potrebnih pedagoških kvalifikacij. Zaenkrat so sicer še obdržali tudi slovenske učitelje, vendar so morali po letu 1925 opraviti izpit iz italijanskega jezika. Vsi ti ukrepi so vsaj navidezno dokazovali, da so Slovencem in Hrvatom zagotavljali pravice na šolskem področju, vendar so že čez nekaj let začeli šole razpuščati.

¹⁷ APOLLONIO, A., *istotam*, 224.

Po prevzemu oblasti leta 1922 je namreč fašizem prenesel šolstvo v pristojnost Ministrstva za javni pouk (*Ministero della Pubblica Istruzione*), ki je za vsako pokrajino vzpostavil Šolsko skrbništvo (*Provveditorato agli studi*), s tem pa so dokončno prenehali veljati vsi šolski predpisi in odredbe nekdanje Avstro-Ogrske. Na slovenske in hrvaške učitelje so začeli pritiskati, da bi jih izrinili iz službe, pogosto so jih tudi preganjali zaradi udeležbe pri izvenšolskem ljudskoprosvetnem delu.¹⁸

STOPNJEVANJE FAŠISTIČNEGA NASILJA V LETIH 1920/21

Kljub nekaterim obetom se stara nasprotja niso polegla, temveč so leta 1920 postajala čedalje očitnejša. Do ponovnih napetosti in spopadov z vojsko in policijo je prišlo najprej v Pulju, 1. maja 1920, ko je sprevod manifestantov iz vrst mladih socialistov krenil v mestno jedro. V spopadu so bili ubiti štirje manifestanti, nekaj deset in pa je bilo ranjenih. Vojaška uprava, ki ni mogla zanikati, da je ravnala nasilno, se je izgovarjala na boljševisko-hrvaško zaroto, ki naj bi ji bil namen osvojiti mestno hišo in vzpostaviti sovjetsko oblast. Tudi sam Mosconi je dogodke v Pulju označil kot boljševiske nemire in rimskim oblastem pošiljal osupljiva poročila, čeprav Ministrstvo za notranje zadeve ni nikoli zaslišalo vojaških poveljnikov o njihovih postopkih. Tako si je armada skupaj z nacionalističnimi krogi prizadevala, da bi deželo prikazala kot območje boljševiske in jugoslovanske subverzivne dejavnosti. Po drugi strani pa so ravno dogodki ob 1. maju v Pulju, kot izvira iz arhivskih dokumentov, porodili fašistične škvadre ob udeležbi nekaterih častnikov glavnega poveljstva in nekdanjih vojaških prostovoljcev. Razen kapita-

¹⁸ ŽERJAV, M.: Uničenje slovenskega šolstva. V: *Slovenska Istra v boju za svobodo, Založba Lipa Koper, Koper 1998, 131.*

na Luigija Bilucaglie so bili ostali pripadniki fascija manj pomembni nameščenci v uradih komisariata. Nova skupina prostovoljcev in štabnih oficirjev se je odločila, da bo organizirala prvo akcijo ob priliki praznovanja 24. maja 1920, ko so na trgih pripravili manifestacije proti vladi in socialistom.¹⁹

Seveda je bila v Julijski krajini socialistična kampanja proti »domoljubnim vrednotam« relativno šibka, saj je bilo na njenih tleh veliko vojaških oddelkov s tisoči oficirjev in nekdanjih prostovoljcev, ki so bili še mobilizirani in seveda pripravljene reagirati, zato je bilo napade na nekdanje oficirje zaznati šele jeseni 1920 v kontekstu formiranja prvih oboroženih fašističnih skupin. Pred junijem 1920 so najodločnejše »patriotske sile« italijanskega nacionalizma mestoma še reagirale nasilno, vendar so jih vedno iz ozadja spremljali lokalni politični ali vojaški krogi, odslej pa je moral fašizem kreniti v napad proti nasprotnikom z lastnimi silami, vojaška poveljstva pa naj bi se omejila le na podporo oziroma zaščito. Poleti 1920 se je Julijska krajina tako soočila z različnimi fazami njihove strategije in v nekaj mesecih civilnim oblastem ušla iz rok ter jim vsilila lastno igro.²⁰

Kvalitativni preskok z aktivizacijo škvadrizma najprej na lokalnem, nato pa na deželnem nivoju, zaznamuje travmatični trenutek rojstva fašizma, ki je v Julijski krajini uspel prej kot kjerkoli drugje. Tako je tržaški fašizem pred julijem 1920 združeval elemente gorečega patriotizma in nacionalizma, vendar še vedno v duhu nekdanjega iredentizma in antisocializma. Vključeval je tudi republikance in si prizadeval, da bi se vključil v sindikalno gibanje, vendar pa pri tem ni bil uspešen. Določene uspehe je požel le pri pomoči tistim »*regnicolom*«, ki so že pred vojno živeli v Trstu in ob svoji vrnitvi ostali brez svojih lokalov, stanovanj in služb ter tako večali

¹⁹ APOLLONIO, A., *istotam*, 250.

²⁰ *Istotam*, 265.

število brezposelnih in nepreskrbljenih prebivalcev Trsta in drugih mest. Tržaški fascio jih je usmerjal v protivladne proteste in jih podpiral pri iskanju zaposlitve prek organizacij nekdanjih prostovoljcev, ki so bili pod kontrolo fascia. Fašisti so bili poleg tega zelo spretni organizatorji patriotskih manifestacij in v njih nadomeščali stara iredentistična združenja, ki jih je Avstrija razpustila leta 1915. Hkrati je fascio, kot je zapisal Silvio Benco, koordiniral številne patriotske aktivnosti, v katerih so prišle do izraza simpatije antisocialistov in vseh, ki so sovražili Slované. Pomemben fenomen leta 1920, ko je tudi uradno prenehalo vojno stanje in je sledila splošna demobilizacija, je velik priliv brezposelnih, zlasti z juga Italije. V iskanju zaposlitve so se zatekli v okrilje fascijev, ki so imeli na svoji strani na tisoče brezposelnih, na katere so lahko odslej računali.²¹ Toda po mnenju Sergia Dompierija, ki je pripadal družini nekdanjega tržaškega župana Carla Dompierija in je mnogokrat poslovno potoval v Milano ter prihajal v stik s sekretarjem fašistične stranke Pasello in samim Mussolinijem, je tržaškemu fasciu manjkal sposoben, odločen in učinkovit vodja, ki bi znal spodbuditi borbo proti socialistični levici in proti Slovanom. Milanski fascio je kmalu zatem v Trst poslal Francesca Giunto, nekdanjega prostovoljca in aktivista toskanskega rodu, ki je vedel, kako se je treba obnašati do prijateljev in še bolj do sovražnikov in kako nagovoriti množice. V vodstvo tržaškega fascia je bil vključen aprila 1920, v maju pa je že postal njegov politični sekretar in vzpostavil strategijo frontalnega napada proti nasprotnikom. Do prvega spopada med fašisti in socia-

²¹ *BENCO, S. »Era Nuova«, 26. junij 1920. S. Benco je junija 1920 objavljajl članke v nekaterih italijanskih časopisih in naglašajl, da se je italijanski značaj Trsta izražajl v številnih domoljubnih aktivnostih, ki jih je koordiniral fascio. Dodajl je, da so bili tržaški fašisti razdeljeni na pet ali šest struj in bili v sebi globoko prežeti s stariimi iredentističnimi težnjami, razpetimi med levico in desnico (APOLLONIO, A., op. cit., 282).*

listi je prišlo 26. maja 1920, ko se je skupina fašistov napotila proti trgu Goldoni z namenom, da napade uredništvo lista »*Il Lavoratore*«, vendar je posredovala policija.²²

Giunta je ob dogodkih v Rimu ob koncu maja in pohodih arditov ob koncu junija 1920 ter ob očitni vladni krizi, razmišljal o prvem resnem udarcu, ki bi ga ponesel na prve strani časopisov in s katerim bi zadal resen udarec Slovanom v Julijski krajini. V ozračju napetosti oziroma incidenta v Splitu je usklajena akcija med vojaškimi silami in tržaškim fascijem 13. julija 1920 privedla do napada in požiga Narodnega doma s hotelom Balkan in vrste drugih slovenskih ustanov, uradov, trgovin, skladišč itd.²³ V določenem smislu se je tako julija 1920 pričela tista pogubna in hkrati zločinska oblika prepletenosti najvišjih oblasti Julijske krajine v pretiranih in nasilnih akcijah Francesca Giunte, ki so postopno vodile Mosconija, Crispo Moncada in vojaške poveljnike k pokritju njegovih akcij vse do prihoda fašizma na oblast oktobra 1922.

Nacionalistično javno mnenje, ki so ga dodatno spodbujali številni časopisni članki, je seveda takoj sprejelo uradno verzijo požiga Narodnega doma, preseneča pa, da socialistično časopisje oziroma levičarsko javno mnenje na splošno nista spoznala nevarnosti in usodnosti tega dogodka. Kot se zdi, ni bilo niti vidnejših političnih ali pa sindikalnih protestov zaradi dogodka, ki je vendarle zadeval pomembno manjšino tržaškega prebivalstva, kakršno so

²² APOLLONIO, A., *istotam*, 284.

²³ *O pomenu in vlogi Narodnega doma v Trstu glej zlasti zbornik NARODNI DOM V TRSTU 1904-1920 (več avtorjev), Narodna in študijska knjižnica v Trstu, Založba Devin v Trstu, Trst 1995; PAHOR, M.: Slavjanska sloga. Slovenci in Hrvati v Trstu. Od avstroogrške monarhije do italijanske republike, ZIT EST, Trst 2004.*

predstavljali tržaški Slovenci.²⁴ Tudi reakcija slovenska prebivalstva je bila vse prej kot energična in odločna. Prišlo je sicer do demonstracij v Ljubljani, Zagrebu in Beogradu, vodstvo Edinosti je protestiralo v Rimu, člani jugoslovanske delegacije pa v Parizu in drugih evropskih prestolnicah, vendar je izostal odmevnejši protest slovensko-hrvaške narodne skupnosti na območju Julijske krajine kot celote. Sicer pa je v določenem smislu zadržek do odločnejšega odpora razumljiv, saj so mnogi slovenski politični voditelji opozarjali na nevarnost preveč odkritega sovražnega odnosa do Italije, ravno tako pa bi bil frontalni napad tvegan zaradi spoznanj, da bo Julijska krajina v kratkem postala sestavni del Kraljevine Italije z mednarodnimi soglasji in pristankom Kraljevine SHS. Za določen del slovenskega javnega mnenja, ki je bilo že stoletje navajeno političnega realizma, taktika odkritega spopada z Italijani ne bi prinesla drugega kot vir zla. V določenem smislu je bila naraščajoča nestrpnost in napadalnost italijanskih ekstremističnih sil napovedana in pričakovana, zato so do neke mere tudi predvideli kakšen demonstrativen napad, čeprav v manjšem obsegu in ne s tako katastrofalnimi posledicami. Odslej je torej šlo za preživetje in spoznanje o nujnosti pomiritve, saj je rapalska pogodba, sprejeta 12. novembra 1920, pomenila konec upanja, ki ga je gojila Edinost, da Julijska krajina ne bo ostala pod Italijo.²⁵

²⁴ APOLLONO, A., *istotam*, 300.

²⁵ APOLLONIO, A., *istotam*, 301; zakon o priključitvi novih provinc je izšel 19. decembra 1920 in pooblašča italijansko vlado, da raztegne zakone Kraljevine Italije tudi na nova območja in izda potrebne predpise zaradi koordiniranja z zakoni, ki so že prej veljali na tem območju. Do uradne priključitve Julijske krajine k Italiji je prišlo 5. januarja 1921, do ratifikacije pa 2. februarja istega leta. Politično društvo Edinost je pojasnjevalo, da rapalska pogodba ni izraz ljudstva, zlasti ne Slovencev in Hrvatov, zato tudi ni priznavalo praznika priključitve, saj je sodilo, da Primorska z Istro ni priklju-

P.N.F. - Comando Squadristi - Dignano

Attenzione!

Si proibisce nel modo più assoluto che nei ritrovi pubblici e per le strade di Dignano si canti o si parli in lingua slava.

Anche nei negozi di qualsiasi genere deve essere una buona volta adoperata

SOLO LA LINGUA ITALIANA

Noi Squadristi, con metodi persuasivi, faremo rispettare il presente ordine.

GLI SQUADRISTI

Letak škvadristov, ki opozarja na prepoved uporabe slovanskih jezikov in grozi z represalijami

Francesco Giunta in njegovi somišljeniki so po velikih pogromih in uničevalnih akcijah, ki so dosegli višek s požigom Narodnega doma v Trstu (13. julija 1920), dan kasneje v Pulju, Pazinu in drugih delavskih središčih, spomladi 1921 iskali nove priložnosti za sprožanje nasilja proti tradicionalnim nasprotnikom

čena, temveč okupirana (KRAMAR, J.; Marezige, trdnjava slovenstva v Istri 1861-1930, Založba Lipa, Koper 1982, 192).

italijanskega »patriotizma«, se pravi proti Slovanom in socialistom, ki pa jim je razkol v Livornu precej oslabil njihovo obrambno učinkovitost.

Tako so fašistične škvadre 8. februarja 1921 že četrtrič (od decembra 1918) napadle tiskarno Edinosti in ji povzročile veliko škodo, 9. februarja je sledil napad na tiskarno lista »*Il Lavoratore*«, 12. februarja pa še napad na Delavsko zbornico v Tržiču (Monfalconu). Domnevno naj bi do teh nasilnih dejanj prišlo ob pokrajinskem shodu fascijev Julijske krajine, ki mu je prisostvoval tudi Mussolini in so mu na ta način želeli pokazati učinkovito taktiko in bojevitost škvadrizma na tleh Julijske krajine.

Napadi med 9. – 12. februarjem 1921 so bili še izvedeni s pomočjo policijskih in vojaških sil, čeprav naj Mussolini ne bi povsem želel tesnega sodelovanja karabinjerskih sil in borbenih fascijev; od tedaj dalje naj bi škvadre na območju Julijske krajine delovale povsem avtonomno in pustile silam javnega reda zgolj zaščitniško funkcijo. Incidenta pri Logatcu (ob spopadu med ljubljanskimi Sokoli in italijanskimi železničarji) in v Kanfanarju v Istri s »slavo-comunisti« naj bi pripomogla k fašističnemu napadu in požigu sedeža tržaške Komunistične stranke 28. februarja 1921: ob tej priliki naj bi fašisti uničili tudi sedež krožka Spartak pri Sv. Jakobu in druge levičarske sedeže po okolici. Časopisne kronike so istega meseca registrirale še nekaj deset fašističnih napadov v Trstu in okolici proti krožkom in levičarskim aktivistom; šlo je za pravo splošno fašistično ofenzivo proti levici, ki jo seveda ni možno izključiti iz konteksta kongresa v Livornu. Uspešnost fašističnih akcij se seveda po drugi strani kaže v neodločnosti in medlosti oblasti, medtem ko se reakcije socialistične levice kažejo v običajnem stavkovnem gibanju in pritožbah v demokratičnem tisku. Pravzaprav preseneča zmedenost levičarskih sil oziroma pomanjkljive obrambe in lahkotnost, s katero so lahko škvadristi odslej križarili in razsajali po Sv. Jakobu in dru-

gih tržaških predmestjih, požigajoč sedeže krožkov in delavskih zbornic.²⁶

V tem času je že tudi istrski fašizem našel načine in priložnosti, da je izšel iz »reške krize« ter začel z neposrednimi napadi na pokrajinske socialistične sedeže, čeprav naj bi bili po ocenah vodstva razen skupine Luigija Bilucaglie v Pulju, istrski fasciji vse premalo borbeni. Tako so se že februarja 1921 začele njihove kazenske ekspedicije daleč onstran Vodnjana z uničevanjem in rušenjem socialističnih postojank v Balah, Tinjanu, Motovunu in Rovinju. Pri tem so seveda padale že prve žrtve, pogosto nedolžne, slučajno prisotne na mestih fašističnih napadov. Tudi severozahodna Istra, ki je bila pretežno v rokah socialistov, je bila že februarja 1921 prizorišče napadov tržaških škvadristov (nočni požig delavske zadruga na Sp. Škofijah 6. februarja 1921), napad na komunistični krožek v Dekanah, napad na delavski zbornici v Miljah, Kopru in Valdoltri 3. marca in v Izoli 8. marca 1921. Pogosti so bili tudi fašistični napadi v Piranu. 19. marca so pripadniki tržaškega fascija v Strunjanu zgrešili zločin celo nad otroki, ko so nanje streljali z vlaka na povratku z Lucije. Pri tem so ubili Domenica Bartoleja in Renata Brajka, pet otrok pa je bilo ranjenih.²⁷

²⁶ APOLLONIO, A., *Istotam*, 316/17.

²⁷ VREMEC, V.: Razmere po letu 1918 in marežganski upor proti fašizmu v maju 1921. V; *Slovenska Istra v boju za svobodo*, op. cit., 111.

PARLAMENTARNE VOLITVE 1921, FORMIRANJE NACIONALNEGA BLOKA, FAŠISTIČNA REPRESIJA IN PRVE OBLIKE ANTIFAŠISTIČNEGA ODPORA NA ISTRSKIH TLEH

V mesecih, ko so v Julijski krajini potekala praznovanja ob priključitvi (januar-marec 1921), je postajalo jasno, da se je Giolitti odločil za razpis novih parlamentarnih volitev, s tem da ni razmišljal o odpravi prehodnih težav in se je še naprej oklepal obstoječega sistema ter nenehno odriaval dokončno rešitev nakopičenih vprašanj v Julijski krajini.

Italijanska poslanska zbornica, izvoljena v Nittijevem času, je bila za Giolittija preveč nezanesljiva, zlasti zaradi množične prisotnosti socialistov. Zdelo se mu je torej potrebno, da jo razpusti in poskusi z novimi volitvami oblikovati parlamentarno večino, ki bo zmernejša oziroma desnosredinska. Udarci po socialistih leta 1920, zlasti pa razkol leveice v Livornu januarja 1921, sta obetala, da bo levica doživela poraz. Toda s približevanjem volitev se je takoj pojavil praktični problem v novih provincah glede oblikovanja volilnih okrajev in praktičnega poteka volitev. Bilo je jasno, da morajo anektirane dežele absolutno sodelovati pri volitvah in v parlament poslati svoje zastopnike.

Glede na to, da je bila splošna volilna pravica v Italiji uveljavljena že od leta 1912, po drugi strani pa so bila jasna stališča Političnega društva Edinost, ki je združevalo večino slovenskega in hrvaškega življa, je bil temeljni problem v tem, kako na območju Julijske krajine oblikovati volilna okrožja, v katerih bi italijanski element ohranil večino in bi bilo izvoljenih čim manjše število slovenskih in hrvaških zastopnikov.

Oblasti so preigravale različne variante, od formiranja enega samega velikega volilnega okrožja oziroma samostojnega italijan-

skega in samostojnega slovanskega okrožja. Toda če bi Italijani formirali enoten blok proti Slovanom, združenim okoli Edinosti, bi se morali predstaviti ločeni med levico, centrom in desnico, torej je obstajala nevarnost, da bi si slovanski blok zagotovil večino poslanskih sedežev. Rezultat volitev bi se v tem primeru lahko sprevrgel v plebiscitarno zmago Slovanov v Julijski krajini. Giolittijeva vlada pred to temačno perspektivo ni bila sposobna zavzeti odločnega in konkretnega stališča in so oblasti v trenutku sklica predvolilnih shodov aprila 1921 izbrali – ne da bi predvideli posledice – najbolj kontraproduktivno rešitev, torej formiranje treh ločenih volilnih okrožij in sicer: Gorico z nekdanjimi območji dežele Kranjske (5 poslancev), Trst mesto (4 poslanci), Istra z delom Krasa in Kvarnerskimi otoki (6 poslancev). Z razpršenimi italijanskimi strankami je bila seveda s tem zagotovljena zmaga Slovanom oziroma KSI, zato je morala vlada ubrati drugačno taktiko. Generalni civilni komisar Mosconi je tako dobil nalogo, da ne glede na ločena volilna okrožja oblikuje italijanski nacionalni blok, ki naj bi bil namenjen borbi proti levici, zlasti pa proti Slovanom. Ob tem mu je bilo tudi potrebno zagotoviti zmago za vsako ceno, zlasti seveda v Trstu in Istri.²⁸

Italijanski nacionalni blok bi bil seveda v obdobju Avstrije nekaj povsem preprostega, vendar ga je bilo v novih okoliščinah potrebno formirati povsem na novo, saj je bil položaj strank in njihovih programov dokaj različen. Nacionalni blok naj bi tako sestavljali liberalci kot nekdanji iredentisti, nacionalisti, socialisti reformisti in demokratska stranka, ki je izhajala iz nekdanjega Istrskega političnega društva. Sledi Ljudska stranka s katoliki in republikanci, na levici pa seveda socialisti in komunisti. Za Mosconija, kakor tudi

²⁸ APOLLONIO, A., *istotam*, 388; o organizaciji volitev, volilni kampanji in posameznih strankah, ki so na njih nastopile, vključno z italijanskim nacionalnim blokom, podrobneje v KRAMAR, J.: *Marežige trdnjava slovenstva v Istri 1861-1930*, op. cit., 208-249.

za samega Giolittija, pa so zlasti fašisti predstavljali oboroženo in udarno silo italijanske nacije in antisocializma. Združeni z drugimi skupinami bi lahko nacionalnemu bloku zagotovili volilno kompaktnost in čvrstost. To, kar je bilo pomembno za Giolittija, je bilo zagotoviti premoč fašistov, ki so se pojavili na listah kandidatov. Tako je Francesco Giunta aprila 1921 dosegel veliko zmago in si zagotovil večino fašističnih kandidatov, ne glede na to, da je samo gibanje premoglo le majhno število ustreznih kandidatov, v Istri npr. le Luigija Bilucaglio in mladega Luigija Albaneseja, ki je povrhu vsega izhajal iz liberalne družine, v Gorici pa fašisti celo niso imeli primerne kandidata in so morali izbirati iz drugih ideoloških sredin. Francesco Giunta je torej na račun liberalnih krogov dosegel vse, kar je zahteval, in fašizem je lahko zmagal zaradi vnaprej zrežiranih volitev, ki so bile vse prej kot liberalne in svobodne. Po drugi strani je bilo potrebno italijanskega volivca z območja Julijske krajine privedi na pozicije unitarizma, na pozicije nacionalnega bloka, proti slovanstvu in proti komunizmu.²⁹

V tem napetem, mrzličnem predvolilnem vzdušju je prišlo do dogodkov v Labinu in Proštini in do volitev na Reki, 24. aprila 1921.³⁰ Čeprav je hotel Francesco Giunta 27. aprila na Reki s svojimi škvadrasti izvesti vojaški udar in dal uničiti vse volilne liste, je bilo njegovo nasilje takrat še preuranjeno, zato je moral zapustiti

²⁹ APOLLONIO, A.: *istotam*, 380.

³⁰ *Znanstveno posvetovanje z naslovom Labinska republika i proštinska buna (ob 80. obletnici prvih protifašističnih oboroženih uporov), ki je v organizaciji Zavoda za povijesne i društvene znanosti HAZU, Rijeka-Pula, potekalo 27. aprila 2001, je z vrsto referatov na široko razgrnilo problematiko upora labinskih rudarjev in dogodkov v Proštini. Med prisotnimi razpravljavci je bila tudi dr. Milica Kacin-Wohinz, ena največjih poznavalk problematike antifašizma na naših tleh, ki se zrcali zlasti v njenem delu Prvi antifašizem v Evropi. Primorska 1925-1935, Založba Lipa, Koper 1990.*

Reko, kjer se je formirala nova začasna vlada. Ne glede na to, ali je Giunta napravil napako ali pa je šlo le za njegovo igro, je imela njegova reška intervencija predvsem demonstrativen značaj: ali bo na volitvah 15. maja njegov nacionalni blok zmagal ali pa bo Giolitti-jevi vladi povzročil resne težave, se pravi: njegov fašizem je moral dobiti proste roke v celotnem času volilne kampanje.

Treba je bilo torej reagirati v treh zaporednih fazah: preventivno, se pravi med volilno kampanjo oziroma pred samim začetkom volitev, med volitvami ter morebiti po zaprtju volilnih sedežev. V predvolilni fazi bi moralo biti vsem slovenskim političnim voditeljem jasno, da je volilna zmaga Edinosti na Tržaškem in v Istri izključena. Da bi dosegli zaželene rezultate, je bilo seveda potrebno do skrajnosti prestrašiti opozicijske skupine, za dosego teh ciljev pa niso zadostovale le policijske sile, niti prepovedi zborovanj, niti teror, pač pa take sile, ki so jih v južni Italiji imenovali »*mazzieri*« (fašistični pretepači). V Istri jih ni bilo potrebno na novo ustvarjati, saj so bili na voljo preizkušeni in učinkoviti borbeni fasci oziroma škvadrasti Francesca Giunte in Luigija Bilucaglie.³¹

Mosconi in njegov namestnik Crispo Moncada sta se takoj lotila dela in pazljivo ocenjevala razpoložljive sile in možnosti vojaških intervencij od enega kraja do drugega, tako na Goriškem, Idrijskem, Postojnskem in na Krasu, zato so tudi v povsem slovenskih krajih predsedovanje volilnim komisijam poverili Italijanom ter načrtovali sistematično uničevanje glasovnic, ki bi bile nasprotno njihovim pričakovanjem. V tržaškem volilnem okrožju, ki je zajemal mesto in bližnja predmestja znotraj občinskih meja, dejansko ni bilo lahko ocenjevati števila volivcev iz vrst tržaških Italijanov, ki so npr. sodelovali pri požigu Narodnega doma (morda 1/4 ali 1/3). Republikanci so postavili svoje kandidate, zato si je Mosconi prizadeval, da bi v nacionalni blok spravil katolike iz Ljudske stranke, pa

³¹ APOLLONIO, A.; istotam, 397.

tudi veliko množico vladnih uslužbencev in »regnicolov«, ki so živeli v Trstu že pred vojno in so sedaj končno dobili volilno pravico. Hkrati je uporabil vse svoje sile, da bi oviral propagando KSI, zato je v ta namen – zaradi javnega reda in miru – prepovedal vse levičarske manifestacije, začeniši z manifestacijami ob 1. maju, kjer se je pokazala vsa moč KSI med ljudskimi množicami ter bi lahko v tem primeru dajale pomembno podporo njihovim kandidatom. Mosconi je pri tem fašistom pustil proste roke le na perifernih sedežih KSI, torej v tržaških predmestjih in na vaseh z večinskim slovenskim prebivalstvom.³²

Odločilno je bilo istrsko volilno okrožje, ki je zajemalo celoten istrski polotok, kvarnerske otoke, liburnijsko obalo in del tržaškega zaledja do Milj, Glinščice in Doline. Proti Edinosti nobena italijanska stranka, niti teoretično, ne bi mogla doseči večine. Leta 1921 nekdanja liberalna stranka v svojih vrstah ni imela kake močnejše republikanske komponente, Ljudska stranka je bila v upadanju, socialistična stranka pa razklana med socialiste in komuniste. Matematično izračunano je bilo torej možno, da bo »*terra di Nazario Sauro*«, kot so pogosto imenovali Istro, pripeljala v italijanski parlament 5 slovanskih poslancev in enega italijanskega, pa še tega verjetno iz vrst socialistov.³³

32 APOLLONIO, A., *istotam*, 396

33 Volivci Edinosti so predstavljali okoli 40% vseh volivcev proti razpršenim volivcem drugih strank. Edinost je imela že ob koncu februarja 1921 skoraj v vsaki istrski vasi svoj volilni odbor oz. zaupnika in prebivalstvo opozarjala, da morajo pri volilnih pripravah sodelovati vsi sloji, problem pa je bil predvsem v pomanjkanju inteligence. Na volitvah naj bi Slovenci in Hrvati ne glede na politično pripadnost nastopali kot »Jugoslovanska narodna stranka« (JNS). V volilno propagando za JNS je Edinost vključila vse razpoložljive kadre in ves svoj tisk. Pomembna oblika volilne propagande

Toda tudi tu sta Mosconi in Crispo Moncada dokaj hitro našla rešitev: ustvarila sta dokaj širok nacionalni blok in na kar najbolj neposreden način onemogočala volilno udeležbo slovanskim volivcem ter ukazala ponarejanje volilnih rezultatov v prid nacionalnega bloka z neposredno kontrolo in manipulacijami vsaj 1/3 volilnih sedežev, hkrati pa vnašanje velikega števila volilnih list nacionalnega bloka v volilne skrinjice, da bi s tem vzdrževali relativno uravnoteženo število volivcev.³⁴

Oblasti so med volilno kampanjo oziroma ob samih volitvah najbolj ostre politične spopade in odpor pričakovali na območju Motovuna, kjer je prišlo do spopadov med fašisti, predstavniki Ljudske stranke in domačim prebivalstvom, na območju Vižinade, ki je bila tradicionalno socialistična, na območju Lovreća, kjer so predvideli spopad med filo-Italijani in pristaši Edinosti, pri tem pa je že poprej prišlo do spopadov v Bujah, Novi vasi pri Poreču, Pazinu,

so bili volilni shodi, ki so se npr. v slovenskem delu Istre odvijali v Sv. Antonu, najmanj dvakrat pa v Marezigah, kjer so dali soglasje za kandidatno listo JNS med drugimi tudi Josip Krmac, Anton Bordon, Karel Babič, Andrej Štokin in drugi (KRAMAR, J., Marezige, trdnjava slovenstva v Istri, op. cit., 226/7).

34 Po objavi zakona o političnih volitvah v priključenih pokrajinah so se lotili združevanja nekdanjih italijanskih meščanskih strank v Istri in v ta namen formirali iniciativni odbor v Pulju. V tiskanem programu z dne 10. decembra 1920 so objavili, zakaj ustanovljajo italijanski nacionalni blok, in poudarjali plebiscitni značaj parlamentarnih volitev. Istrski nacionalni blok je zatem začel ustanovljati svoje sekcije v vseh večjih naseljih in mestnih središčih. *Istrski nacionalni blok je imel direktorij in izvršni odbor, za predsednika pa je bil izvoljen Luigi Bilucaglia. Zaradi njegove izvolitve je v izvršnem odboru prevladal vpliv fašistov, v programu pa je prevladovala borba proti komunistom in istrskim Slovanom* (KRAMAR, J., *istotam*, 243).

na dan volitev 15. maja pa pri Beramu, Trvižu, Tinjanu, Žminju, Labinu ter seveda v nekaterih vaseh v okolici Kopra, med katerimi je bil seveda najodmevnejši spopad s fašisti v Marezigah; marežganski upor, ki je odmeval tudi v tedanjem časopisju, pa je spremenil deželo v prizorišče obsednega stanja in kasnejših represivnih ukrepov.³⁵

ZAKLJUČEK

Če je Renzo De Felice požig Narodnega doma v Trstu označil kot resnični krst škvadrizma, je Francesco Giunta pred volitvami leta 1921 izjavil: Zame se je volilni program pričel s požigom Narodnega doma (*Per me il programma elettorale comincia con l'incendio del Balkan*). Tudi Gabriele D'Annunzio je rotil Italijane v Julijski krajini, da morajo voliti italijansko stranko in tako rešiti Italijo, pri tem pa so jim dovoljena vsa sredstva. V določenem smislu se je julija 1920 pričela tista pogubna in zločinska oblika prepletenosti najvišjih oblastnih organov Julijske krajine in nasilnih akcij

³⁵ *Uporu Marežganov je posvetil obsežno študijo J. Kramar v svojem delu Marezige, trdnjava slovenstva v Istri 1861-1930, Založba Lipa, Koper 1982, 275-346, ob njem tudi V. Vremec v poglavju Razmere po letu 1918 in marežganski upor proti fašizmu v maju 1921, v: Slovenska Istra v boju za svobodo (druga, dopolnjena izdaja), Založba Lipa, Koper 1998, 101-126. Leta 1981 je ob 60-letnici upora izšel pri Založbi Lipa Koper in Pokrajinskem muzeju v Kopru tudi krajevni zbornik z naslovom Marezige simbol upora / Marezige. Storia della lotta antifascista in Istria 1921-1981. Marežganskemu uporu in spopadom s fašisti pri Ospi in Mačkovljah je nekaj pozornosti posvetil tudi A. Apollonio v svojem delu Dagli Asburgo a Mussolini. Venezia Giulia 1918-1922, Libreria Editrice Goriziana, 2001, 400-401.*

Francesca Giunte, ki so postopno vodili do tega, da je fašizem v Julijski krajini prevzel ključne pozicije že pred pohodom na Rim leta 1922. Od začetkov genocida so prave vzroke prvih konfliktov in spopadov sistematično in s pomočjo stroge cenzure skrivali pred javnostjo ob meji, še bolj pa pred celotno italijansko javnostjo. Kar ni bilo mogoče skriti, so prikazovali kot domoljubno in državotvorno obrambo nacionalnih interesov proti subverzivni dejavnosti »slavo-comunistov« in »nelojalnosti tujerodnih elementov«, ki so jih kar počez obtoževali nasilnega ekspanzionizma.

Že pred pohodom na Rim je bil torej položaj fašizma v Julijski krajini izredno močan in domala nepremagljiv. Tako je tudi kralj Vittorio Emanuele III. med svojim obiskom Trsta dejal: »Fašizem je zavladal v Julijski krajini, pa če vam je prav, ali ne« (*Il fascismo domina la Venezia Giulia, vi piaccia o no*). Po mnenju Elia Apiha se je s pohodom na Rim le potrdil položaj, ki je bil že jasno določen. Dejansko je fašistični škvadrizem predstavljal enega od glavnih in učinkovitih sredstev za poenotenje in spojitve novih provinc k italijanski državi, seveda pa tudi za zadušitev socialističnega delavskega gibanja in številčne slovanske manjšine. Že ob koncu leta 1922 naj bi se razmere v Julijski krajini »normalizirale«, nova fašistična oblast pa naj bi po Apihovem mnenju »pospešila utečen proces prestrukturiranja tukaj živečega slovanskega prebivalstva«, ki je kljub poslabšani perspektivi za nacionalni razvoj pričakovalo vsaj konec nezakonitega fašističnega nasilja in normalizacijo razmer, seveda pa lojalnost in legitimnost nista izključevali dejanske protifašistične usmerjenosti in ostrine boja proti raznarodovanju, ki je v naslednjih letih dobival čedalje konkretnije oblike.

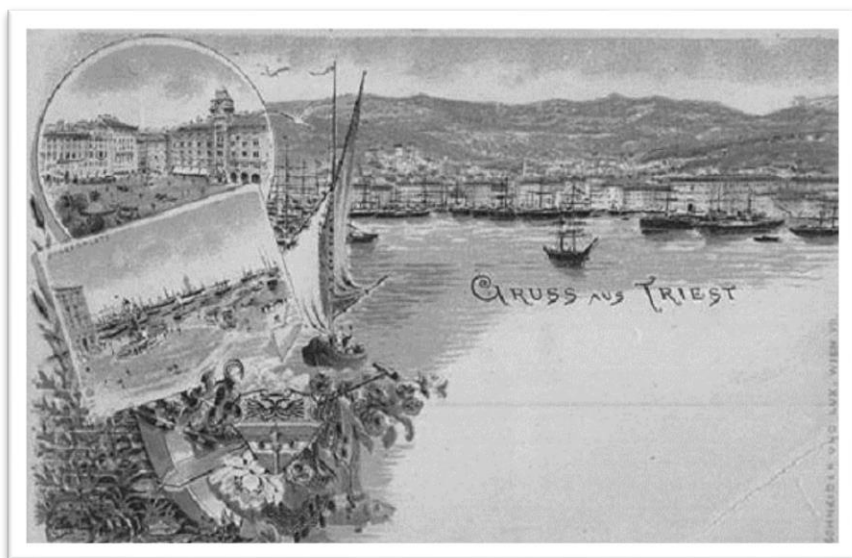
Milan Pahor

RAST NASILJA FAŠISTIČNIH ŠKVADER V TRSTU (IN DRUGOD) V OBDOBJU 1918-1922

S poudarkom na »šentjernejski noči« tržaških Slovencev in Slovanov 13. julija 1920 (požig Narodnega doma v Trstu) ter na letu 1921, ko so bili uničeni slovenski narodni domovi pri Sv. Ivanu, v Rojanu ter v Barkovljah v Trstu.

Fašistična stranka prevzame oblast v državi v oktobru 1922 ter uvede režim z uzakonjenim nasiljem.

Kratek oris nasilja fašističnega režima po letu 1922.

Razglednica Trsta v razcvetu

*Samo tisti, ki gleda jasno v preteklost, vidi daleč
v prihodnost.*

UVOD

Primorsko ozemlje, ki ga je novembra 1918 zasedla italijanska vojska in je bilo januarja 1921 z rapalsko pogodbo priključeno Kraljevini Italiji, se je v obdobju med dvema svetovnima vojnama imenovalo Julijska krajina – Venezia Giulia. Obsegala je bivše avstrijske dežele Goriško – Gradiščansko, Trst in Istro, od dežele Kranjske idrijski in postojnski okraj, od dežele Koroške pa trbiški okraj. Leta 1924 je mesto Reka (Rijeka, Fiume) pripadlo Italiji.¹

Prva svetovna vojna je spremenila in sprevrгла ustaljena razmerja. Vezi z Dunajem in Ljubljano so bile prekinjene, poti so vodile bolj v Rim. Dolgoletne politične, narodne, kulturne, gospodarske vezi so bile pretrgane. Nova italijanska oblast - po več kot 500 let vladanja habsburške monarhije v Trstu, od leta 1383 dalje, – je prinašala novo miselnost. Kraljevina Italija ni znala in ni hotela upoštevati različnosti t. i. novih pokrajin (Nuove Provincie). Prav nič pa ni bila pripravljena na soočenje z drugače govorečimi državljani, ki so pristali pod Italijo. Slovencem (in Hrvatom) so pravili tujerodci “allogeni” oziroma “alloglotti”, drugače in tuje govoreči.²

Nove oblasti so takoj sprejele ostre ukrepe proti slovenski in hrvatski skupnosti v Julijski krajini, ki je štela okrog 550.000 ljudi, od tega približno 330.000 Slovencev. Ukrepi so bili sprejeti že konec leta 1918 ter v mnogo širšem obsegu v letu 1919. Sprejele so jih že t. i. liberalne vlade kraljevine Italije pred prihodom fašistične stranke (PNF) na oblast.

¹ *Pahor, Milan: Slavjanska sloga. Slovenci in Hrvati v Trstu. Od avstroogrške monarhije do italijanske republike. Trst, ZTT, 2004, str. 155. Odslej: Slavjanska sloga*

² *Pahor, Milan: Jadranska banka. Trst 1996, str. 128. Odslej: Jadranska banka.*

Nerazumevanje, omejevalni ukrepi, pravo zatiranje so bili torej na dnevnem redu v obdobju 1918-1922. Nato je od oktobra 1922 dalje fašistični režim, ko je prišel legalno na oblast s stranko Partito nazionale fascista (PNF), zaostril nasilje do neslutnih razsežnosti. V zadnji fazi je hotel fašizem popolnoma zbrisati prisotnost slovenskega in hrvaškega naroda z zemljevida Italije. Temu postopku so fašistični ideologi pravili “bonifica etnica” (etnično čiščenje) in “fascismo bonificatore”. Ideolog Livio Ragusin je rabil naslednje izraze: risanamento, colonizzazione, assimilazione, fascismo bonificatore.¹

Slovenska zgodovinarica Milica Kacin Wohinz, najboljša poznavalka obdobja med obema svetovnjima vojnama na Primorskem, je povedala na posvetu v Trstu 23. septembra 2004: “(...) *Negli archivi centrali a Roma esiste un vastissimo materiale che testimonia l' opera del regime sotto diverse terminologie: assimilazione, penetrazione, italianizzazione, nazionalizzazione, snazionalizzazione, bonifica nazionale, bonifica amica, bonifica morale, bonifica etnica, ma anche epurazione etnica(...)*”²

Tako imenovano etnično čiščenje na narodnem, političnem, gospodarskem, kulturnem, šolskem, medijskem in verskem področju je bil cilj italijanske fašistične politike med dvema svetovnjima vojnama. Poleg sistematičnega čiščenja vsega organiziranega življenja Slovencev in Hrvatov v tedanji Julijski krajini je fašizem spreminjal slovenski oziroma slovanski videz dežele. Poitalijančena so bila imena krajev, oseb, pa tudi voda in gora. Slovenski in hrvaški jezik sta izginila iz javnosti: uradov, sodišč, šol, cerkev, javne uprave itd. Predvsem pa je bila cela generacija ljudi prisiljena šolati se v italijanskem jeziku zaradi znane in zloglasne Gentilejeve šolske reforme iz leta 1923. Narod je izgubil vodilni sloj, ozemlje se je praznilo

¹ Ragusin Righi, Livio: *La politica di confine. V: revija Italia. Trst, 1929. Glej prispevke v letniku 1929 (nadaljevanka).*

² Kacin Wohinz, Milica: *Le minoranze sloveno-croate sotto il fascismo. Nel: Fascismo Foibe Esodo. Le tragedie del Confine orientale. Atti del Convegno dell' ANED, Trieste, 23 settembre 2004.*

zaradi izseljevanja. V naš primorski prostor pa je začel pritekati priselitveni italijanski val iz notranjosti države.¹

Fašizem je izrabil nasilje do neslutnih razsežnosti. Po drugi strani je bilo nasilje uzakonjeno, saj so bili nasilni ukrepi v bistvu sprejeti kot pravni in formalni akti. Tako je bilo nasilje uradno orodje države in režima. Sprejeti nasilni in uničevalni ukrepi so bili del uradne zakonodaje, ki jo je režim podredil svojim interesom in svoji politiki.

Vse to veliko nasilje je rodilo odpor in nato upor.

Z vidika Slovencev, in še posebej z vidika Slovencev na Primorskem, je bilo celotno obdobje med dvema svetovnima vojnama eno samo krizno obdobje. Kriza je bila na vseh področjih: na narodnem, političnem, gospodarskem, kulturnem, šolskem, na verskem in še bi lahko naštevali. Primorski slovenski narod je ječal pod fašističnim jarmom, nad njim je visela grožnja popolnega narodnega izginotja.

Z vidika italijanskega fašističnega gibanja je bilo omenjeno obdobje zmage in popolne nadvlade italijanskega naroda. Fašistična ideologija je ideologija smrti, saj v sebi nosi uničenje drugega in drugačnega. V sebi nosi ideologijo nacionalizma, šovinizma, prevlade in nasilja, nesvobode. Fašistični ustroj je slonel na korporativizmu in avtarkiji (samozadostnosti), na demagogiji in populizmu.

TEMELJNI KRIZNI TRENUTKI IN OBENEM TEMELJNE PRELOMNICE

V vsaki družbeni in gospodarski krizi se zgodijo prelomni temeljni trenutki, ki nakažejo ali poudarijo določene odločitve in

¹ Pahor, Milan: *Primorski Slovenci pod Italijo 1918-2000*. V: *Temeljne prelomnice preteklih tisočletij. Zbornik referatov 30. Zborovanja slovenskih zgodovinarjev. Ljubljana 2001, str. 155. Odslej: Primorski Slovenci pod Italijo.*

njene posledice. Tako celotno krizno fašistično in predfašistično obdobje lahko razdelimo na bolj prelomne temeljne dogodke.

1. Ukrepi italijanskih oblasti proti slovenski in hrvaški manjšini v letih 1918-1919

2. 13. julij 1920 v Trstu: požig Narodnega doma ali boljše šentjernejska noč tržaških Slovencev in Slovanov

3. V letu 1921 požig ostalih treh slovenskih domov v Trstu: Sv. Ivan, Rojan, Barkovlje

4. Nasilje postane uzakonjeno: PNF prevzame oblast v državi oktobra 1922

5. Gentilejeva šolska reforma v letu 1923 in ostala fašistična zakonodaja

6. Nasilno uničenje slovenskega in slovanskega gospodarstva v Trstu in na Primorskem

7. Leta 1927 ukinitve preostale organizirane mreže slovenskih ustanov

8. Jeseni 1927 začetek organiziranega slovenskega protifašističnega gibanja ali prvi antifašizem v Evropi

9. V letu 1929 podpis konkordata med Vatikanom in fašistično Italijo

10. V letu 1929 svetovna gospodarska kriza

11. Prvi tržaški proces (1.-5.9.1930) in ustrelitev štirih bazo-viških junakov, pripadnikov organizacije Borba (6.9. 1930), odmev po Evropi

12. Izseljevanje Slovencev in Hrvatov

13. Ustvarjanje široke protifašistične fronte v tridesetih letih 20. stoletja

14. Drugi tržaški proces (1.-14. 12. 1941) in ustrelitev petih antifašistov (15.12. 1941) na vojaškem strelišču na Opčinah pri Trstu

15. Materialna in moralna škoda

izražanje slovenstva in slovanstva in po drugi strani podpirala manifestacije italijanstva. Namen ukrepov je bil zabrisati prisotnost slovanskega sveta in prikazati Evropi, in še posebej pogajalcem na mirovni konferenci, italijanski značaj Venezie Giulie.

Zasedbena oblast je razpustila slovenske narodne svete, preprečevala je obnovo slovenskega in hrvatskega narodnega in političnega gibanja. Prepovedano je bilo nošenje slovanskih barv in zastav. Internirala je slovenske in hrvaške vojake in vojne ujetnike.¹

Internirala je slovenske izobražence, duhovnike, učitelje v razne kraje in taborišča, predvsem na Sardinijo.² Ljudi, ki so se od drugod naselili v Julijski krajini in niso imeli domovinskih pravic (državljanstva), je izganjala čez mejo; mnoge je kaznovala preko sodišča. Trde vojaške ukrepe je malo omilila zamenjava guvernerja s civilnim komisarjem, ki je nato upravljal deželo od srede leta 1919 do 17. oktobra 1922.³

Že 9. novembra 1919 je general Petitti podpisal odlok, s katerim je vsem tržaškim bankam naročil, da morajo guvernerju v roku enega tedna izročiti bilance denarnih zavodov. Takrat je bilo v Trstu vsega skupaj 28 denarnih zavodov. Italijanske oblasti so sestavile iz tega kar tri sezname: seznam italijanskih bank, seznam nemških bank (v originalu austro-tedeschi), seznam slovanskih bank (v originalu so zapisali: banche jugoslave e czeke slovacche). V zadnjem seznamu so bile naslednje denarne ustanove:

Jadranska banka (Via S. Nicolò 9), Živnostenska banka (Ponterosso 7), Ljubljanska kreditna banka (Via 30 Ottobre 11), Osrednja banka čeških hranilnic (Ponterosso 5), Ljudska hranilnica in posojilnica (Via Torre Bianca 20), Splošna hranilnica (Via Torre Bianca 41), Tržaška posojilnica in hranilnica (Via 30 Ottobre 2).

¹ Kacin Wohinz, Milica; Pirjevec, Jože: *Zgodovina Slovencev v Italiji 1866-2000*. Ljubljana, 2000.,

str. 28. Odslej: *Zgodovina Slovencev v Italiji*.

² Pahor Lavrenčič, Minka: *Primorski učitelji*. Trst 1994. Odslej: *Primorski učitelji*.

³ *Zgodovina Slovencev v Italiji*, str. 28.

21. decembra 1918 pa je sledil še nov odlok, s katerim so bili v slovanske banke imenovani komisarji, ki so imeli nalogo nadzorovati sprotno poslovanje zavoda. V takih pogojih je bilo težko poslovati, saj si bil stalno pod nadzorom in pritiskom.¹

Ob omenjenih pritiskih na poslovanje slovenskih in slovanskih denarnih zavodov v Trstu je obstajal še dodaten velik problem, kjer je v zadnji instanci italijanska oblast ponovno izsilila svojo rešitev. V igri je bil problem valute. Večina tržaških denarnih zavodov je med vojno vihro prenesla večji del poslovanja na Dunaj, ker je bilo mesto Trst v neposredni bližini vojne fronte. V habsburško prestolnico se ni preselilo samo težišče poslovanja, ampak je večina denarnih zavodov prenesla tja tudi denarne rezerve, delnice, vojna posojila. Po zaključku prve svetovne vojne pa je Trst ostal odrezan od Dunaja, saj so italijanske čete v pričakovanju določil mirovne konference zasedle Julijsko krajino in uvedle posebno upravo. Denarni zavodi niso mogli normalno poslovati, saj niso razpolagali z lastnimi finančnimi sredstvi, delnicami, vrednostnimi papirji, vojnimi posojili. Določiti je bilo treba nadalje tudi razmerje med avstrijsko krono in italijansko liro. Pravilna menjava bi bila 1:1. Italijanska stran ni popustila in je na koncu uveljavila 40% razmerje. Kar je pomenilo, da 1 milijon kron velja le 400.000 italijanskih lir. Drugi korak v razreševanju problema je bilo odprtje uradne menjalnice (Ufficio Valuta) v Trstu dne 2. januarja 1919. V februarju 1919 pa je prišlo do prevoza (po železnici od Dunaja do Trsta) vsega tistega, kar so denarni zavodi med vojno spravili na Dunaj.²

NASILJE ITALIJANSKIH NACIONALISTIČNIH IN FAŠISTIČNIH ŠKVADER (ARDITI)

Civilna uprava zasedenega ozemlja je podpirala nastajajoče fašistično gibanje. Uprava je izrabljala fašistično teroristično napačnost proti slovanskim in delavskim ustanovam na liniji nacionalnega in razrednega boja.

¹ *Jadranska banka, str. 128-130.*

² *Jadranska banka, str. 144-147.*

Med prve nasilne nacionalistične akcije spada vdor v škofijsko palačo 29. decembra 1918 z zahtevo po odstranitvi škofa Andreja Karlina, ker je bil slovenskega rodu. Svoj cilj so dosegli v letu dni, saj je v decembru 1919 škof Karlin odstopil kot škof tržaškoposkopske škofije in odšel v Jugoslavijo. Od takrat ni bilo več tržaškega škofa, ki bi bil slovenskega rodu.¹

Iste dne, 29. decembra 1918, je bil izveden napad na upravo in uredništvo časopisa Edinost. To so bila jasna znamenja odnosa italijanskih skupin do slovenske in slovanske skupnosti v Julijski krajini, ki je novembra 1918 prišla pod kraljevo Italijo.

V letu 1919 bo nedvomno ostal v trpkem spominu 4. avgust 1919. Lahko bi skoraj rekli, da je šlo za generalko dogodkov, ki so se pripetili v naslednjem letu, na dan 13. julija 1920. Dolg je seznam sedežev in domov, na katere so se 4. avgusta spravile škvadre: Narodni dom v Trstu, Slovenska šola na Acquadottu, Trgovsko-obrtna zadruga. Tistega dne so materialno škodo, ki je štela 199.633,90 takratnih lir, utpele naslednje ustanove: uredništvo in uprava časopisa Edinost, Slovenska ljudska šola, Slovensko učiteljsko društvo, društvo Ruskij kružok, Zasebna trgovska šola v Ulici Battisti, Trgovsko-obrtna zadruga, Tržaška posojilnica in hranilnica, Slovanska čitalnica.²

Tarča fašističnih napadov so seveda bile tudi hrvaške ustanove. Tako je bil 30. oktobra 1919 izpeljan napad na Tiskovno društvo v Pazinu, dne 8. novembra 1919 pa napad na Narodni dom, prav tako v Pazinu.³

Fašistična akcija, ki je simbolizira dotedanje in bodoče odnose italijanske države do slovenske (oziroma slovanske) manjšine pa je bila požig Narodnega doma in drugih ustanov v Trstu 3. julija 1920. Organiziral jo je vodja tržaškega fašizma Francesco Giunta, kot odgovor na incident v Splitu. Po sodbi tržaškega zgodovinarja

¹ *Zgodovina Slovencev v Italiji*, str. 29.

² *Za naše Primorje. Jugoslovenska matica, Ljubljana 1927*, str.8. *Odslej: Za naše Primorje.*

³ *Za naše Primorje*, str.8

Carla Schiffrerja je tržaški fašizem s tem požigom, ki ga vojaške in civilne oblasti niso ovirale, poskušal podreti takratna pogajanja med Beogradom in Rimom.

13. julij 1920 bo ostal zapisan s krvavimi črkami v slovenski zgodovini in še posebej v zgodovini Slovencev v Trstu. Najbolj nam je ostal v zavesti napad in požig Narodnega doma, vendar se je tistega poznega poletnega popoldneva in večera odvijala veriga nasilja nad Slovenci in Slovani v središču mesta.

Oglejmo si besedilo, ki so ga skupaj zapisali slovenski in italijanski zgodovinarji:

“(...) Požig Narodnega doma, sedeža slovenskih organizacij julija 1920, pod pretvezo povračilnega udarca zavoljo nemirov v Splitu, ki so terjali žrtve med italijanskim in slovanskim življem, je bil zato le prvi javni znanilec dolgotrajnega nasilja: kriza liberalne države je namreč v Julijski krajini pa tudi drugod po Italiji spodbudila fašistično pogromaštvo, z njim pa se je zaradi zakoreninjenega protislovanskega sovraštva še tesneje kot drugod v Italiji povezal državni aparat. Tako imenovane “nove pokrajine” so se torej rojevale v razmerah ostrih protislovij med narodnim načelom, državnim interesom in politiko moči, ki so v temeljih izpodkopavali možnost sobivanja med različnimi narodnimi skupnostmi.(...)”¹

¹ *Slovensko-italijanski odnosi, Rapporti Italo-Sloveni, Slovene-Italian Relations 1880-1956.*

Koper-Capodistria, 25. 7. 2000, str. 36-37.

Slovenski Narodni dom v plamenih 13. junija 1920

1. septembra 1920 je politično društvo Edinost odposlalo posebno spomenico predsedniku italijanske vlade v Rim, ki je bil takrat Giovanni Giolitti. Na 14 straneh so opisani dogodki 13. julija 1920 v Trstu.

Jugoslovanska matica v Ljubljani je 12. novembra 1927 izdala publikacijo z naslovom *Za naše Primorje*. V njej je objavljen skoraj štiri strani dolg seznam z naslovom: *Škoda, povzročena po nasilstvih slovanskemu prebivalstvu v Julijski krajini*. Seznam obsega obdobje 1919-1922.

Iz obeh dokumentov (*Spomenica Edinosti* in *Za naše Primorje*) je možno sestaviti pregled dogodkov na dan 13. julija 1920. Vse to lahko imenujemo organizirani napad fašističnih in nacionalističnih italijanskih skupin na slovensko in slovansko skupnost v Trstu oziroma pravo šentjernejsko noč Slovencev in Slovanov v Trstu.

Kratek pregled vseh 21 napadenih ciljev tistega tragičnega 13. julija 1920:

1. Požig Narodnega doma v Trstu. Vrednost Narodnega doma: 15.000.000 lir

Tržaška posojilnica in hranilnica: 2.700.000 lir (izguba inventarja, obnovitev knjig in registrov, izguba dokumentov)

Inventar hotela Balkan in kavarne: 800.000 lir

Škoda 37 uslužbencev hotela: 147.033 lir

Škoda najemnikov: 2.710.329 lir

Tržaško podporno društvo: 90.588 lir

Glasbena matica: 30.000 lir

Slovanska čitalnica: 120.000 lir

Gledališče: 120.000 lir

Dramatično društvo: 80.000 lir

Plesna dvorana: 5.800 lir

2. Odvetniška pisarna in stanovanje dr. Kimovca na Trgu Oberdan 5: 5.900.000 lir. Pripis: Pretepli so odvetnika, uničili pohištvo, vrgli dokumente na ulico.

3. Gostilna Lenček "Al gallo" na Trgu Oberdan 6: 12.000 lir. Pripis: Uničili so vso opremo v gostilni.

4. Kavarna "Al Commercio" v Ulici XXX ottobre 18: 50.000 lir. Pripis: Med pustošenjem so bili v lokalu prisotni policisti, ki niso nastopili proti t. i. demonstrantom.

5. Podružnica Ljubljanske kreditne banke v Ulici XXX ottobre 11: 42.000 lir

6. Odvetniška pisarna dr. Josipa Wilfana v Ulici XXX ottobre 13: 30.000 lir

7. Splošna hranilnica v Ulici Torre Bianca 39: 20.013 lir. Pripis: Po zaključku opustošenja je eden izmed t. i. demonstrantov nagovoril ostale z balkona, naj nadaljujejo "con il lavoro".

8. Ljudska šola Srpske pravoslavne opštine v Ulici Bellini: 90.000 lir.

9. Odvetniška pisarna dr. Mateja Pretnerja in dr. Henrika Okretiča v Ulici Machiavelli 15: 52.731 lir. Pripis: Ker so bila vrata pisarne zaprta, je neki oficir ukazal hišniku, naj jih odpre. Pisarna je bila nato opustošena, dokumente in knjige so zmetali na cesto. Med divjanjem t. i. demonstrantov sta se v pisarni pojavila dva orožnika, ki pa nista poskušala ustaviti demonstrantov.

10. Odvetniška pisarna dr. Josipa Abrama in dr. Josipa Agnelletta v Ulici Genova 11:110.000 lir. Pripis: Pisarna je bila popolnoma uničena; na cesto so zmetali pohištvo, dokumente, akte, registre in knjige.

11. Jadranska banka na vogalu ulic Cassa di Risparmio in S. Nicolò. Vrednost inventarja: 800.000 lir. Škoda zaradi izgube zaupanja in izgube dokumentov: 3.750.000 lir. Pripis: Uradi banke so bili popolnoma opustošeni, čeprav se je vodstvo banke večkrat obrnilo do organov javne varnosti, da bi ustavili nasilje. (* Pripomba avtorja MP: Vodstvo Jadranske banke je v svojem uradnem protestnem pismu jasno postavilo zahtevo o povračilu povzročene materialne škode (800.000 lir) ter o povračilu moralne prizadete škode (3.750.000).)

12. Hrvatska štedionica na Borznem trgu 3: 200.000 lir. Pripis: Uradi so bili popolnoma uničeni.

13. Špedicijska družba Balkan na Nabrežju Nazario Sauro 14: 600.000 lir. Pripis: Uradi so bili popolnoma uničeni, prav tako skladišče.

14. Urad in stanovanje delegata kraljestva SHS na Trgu Venezia 1: 900.000 lir.

15. Knjigarna in papirnica Jaka Štoka v Ulici Milano 37. Pripis: Delno je bil poškodovan vhod, saj so policisti preprečili razde-

janje, ker so na pritisk lastnika kavarne Roma, ki je bila v isti stavbi, ustavili napadalce.

16. Podjetje Franz&Kranz v Ulici Machiavelli 12. Pripis: Lastnika podjetja sta bila Čeh in Nemeč.

17. Skladišče trgovca Andreja Perka v Ulici S. Nicolò 1.

18. Gostilna Makarska v Ulici San Lorenzo.

19. Trgovina čevljev Josipa Stančiča na Piazza Vecchia 5.

20. Trgovina pijač Drage Štoka v Ulici C. Battisti 29.

21. Tiskarna Edinost v Ulici sv. Frančiška 20. Pripis: Čeprav je bila prisotna skupina orožnikov, so t. i. demonstranti vdrli v tiskarno in poškodovali tiskarske stroje.¹

Za prvih 14 napadenih ciljev znaša povzročena škoda 28.550.574 takratnih italijanskih lir. Če bi omenjeno vsoto izračunali s pomočjo količnika ISTAT iz leta 1995, bi tedaj dobili vsoto 3 milijarde in 694 milijonov lir. Ker nimamo cenitve za cilje od številke 15 do 21, bi lahko zaokrožili vsoto na okrog 4 milijarde lir (valuta za leto 1995). Danes bi lahko rekli, da je takratna povzročena škoda vredna preko 2 milijona današnjih evrov. Vsota ni majhna, če pomislimo, da se nanaša na divjanje fašističnih in nacionalističnih skupin enega dne, tragičnega 13. julija 1920. Uničevalni pohod fašistov in njihovih pomagačev je trajal od 18.45 do 24.00 ure. Uspeli so napasti kar 21 različnih stavb, uradov, sedežev, pisarn, trgovin, tiskarn, skladišč in gostiln. Pri tem so napadalne skupine uživale tiho podporo policije in orožnikov.²

¹ Zbrani in navedeni podatki slonijo na gradivu Spomenice Edinosti in knjižice *Za naše Primorje*.

a) *Narodna in študijska knjižnica v Trstu, Odsek za zgodovino, arhiv, fasc. Politično društvo Edinost. Spomenica z dne 1. septembra 1920.*

b) *Za naše Primorje, str. 8-9.*

² *Jadranska banka, str. 243-254.*

13. julij 1920 je bil tragičen dan tudi za hrvaške ustanove v Pulju in Pazinu. Tistega dne so škvadre napadle Narodni dom v Pulju ter odvetniško pisarno in stanovanje dr. Zuccona, prav tako v Pulju; v Pazinu je bila tarča napada tiskarna Tiskovnega društva.¹

Vsi protesti, spomenica, resolucije, stališča Slovencev in Slovanov v tedanji Julijski krajini niso prav nič zalegli, prav tako ne protesti in stališča iz mednarodnih krogov. Slovenci in ostali Slovani v Trstu so bili divje napadeni in hudo prizadeti, vendar jim ni nihče pomagal. To je bil grozen opozorilni znak za vse tisto, kar je nato sledilo v obdobju fašističnega režima.

V letu 1921 se je nasilje nadaljevalo. Fašistično nasilje lahko razdelimo na tri dele: nasilje ob volitvah 15. maja 1921, ostala nasilna dejanja in požig še treh slovenskih Narodnih domov (pri Sv. Ivanu, Rojanu in Barkovljah v Trstu).

V času volitev beležimo kar 37 napadov na posamezne osebe, ki so utrpeli telesne poškodbe oziroma zažig hiš in gospodarskih poslopij. Fašistične škvadre so izvajale nasilje nad ljudmi, da se ne bi udeležili volitev oziroma glasovali za politične stranke, ki so nasprotovale fašistom. Navedeni podatki so lahko nepopolni, vsekakor pa dajejo sliko položaja. Nasilna dejanja so se pripetila v naslednjih vaseh: Oprtalj, Šorgi, Škofi, Čezarji (Koper) (več primerov), Mačkolje (Dolina pri Trstu)(več primerov), Črni Kal, Pojari (Poreč)(več primerov), Sv. Peter (Piran), Osp, Prebeneg (občina Dolina pri Trstu), Brčva, Baderna, Buzet, Zrenj, Opatija, Moščenice, Sv. Barbara, Pobegi, Pomjan in še drugod.

O ostalih nasilnih dejanjih v letu 1921 naj omenimo naslednja: 22. marca 1921 so fašisti vdrli v prostore čitalnice Bratimstvo v Narodnem domu v Voloskem in zažgali knjižnico; v začetku aprila so škvadre napadle vas Krnico, kjer so zažgale kar nekaj hiš.²

¹ *Za naše Primorje, str. 9.*

² *Za naše Primorje, str. 9-11.*

Za zaključek seznama nasilnih dejanj v letu 1921 še tole: 3. septembra 1921 so fašistične skupine zažgale Narodni dom pri Sv. Ivanu, 8. septembra 1921 Narodni dom v Rojanu in 12. decembra 1921 Narodni dom v Barkovljah.

POŽIG TREH DOMOV V TRSTU

Najbolj neposreden in živ je zapis časnikarja lista Edinost z dne 3. septembra 1921:

Skupaj preberimo nekaj vrstic kronike fašističnega zažiga Narodnega doma pri Sv. Ivanu: *“Zažig Narodnega doma pri Sv. Ivanu. V petek okoli 3. ure zjutraj je pridrvel k Sv. Ivanu tovorni avtomobil, natlačen oboroženih fašistov. Pripeljali so s seboj sod bencina. V bližini Narodnega doma je poskakalo okoli 20 mož z avtomobila. Porazdelili so se po vseh cestah, ki vodijo k društvenemu poslopju. Ena gruča se je priplazila k Narodnemu domu in skušala na različne načine vdreti v notranje prostore. Vsa vrata so bila trdno zaprta, v poslopju je bila trda tema. Tolpa nočnih požigalcev je preplazila zidove, vdrla v vrt in zlomila z železnimi drogovi vhode v notranjost poslopja. Zločinska drhal je planila v vežo in drla po stopnicah v veliko dvorano. S sabo so vlekli posode bencina. Hudo-delski mladeniči so začeli polivati z bencinom dvorano, prilomastili so na gledališki oder in brizgali na vse strani iz svojih vrčev. (...) V tem je vdrla skupina fašistovskih razbijalcev v kuhinjo, razlivajoč okoli sebe bencin. Planili so v klet in začeli pustošiti in uničevati, kar jim je prišlo pod roko. Spustili so iz soda vino in drobiti po tleh steklenice, da je klet plavala v vinu. (...) V tem je bila že vsa dvorana v ognju, rdeči plameni so hrumeli skozi okna in vrata na stopnice in razsvetljevali v krvavem svitu poslopje. (...) Vedno večji plameni so objemali notranje prostore ” Narodnega doma” in stebri pekočega dima so se dvigali od vsepovsod. Fašistovski požigalci so dovršili svoje delo. (...) Orožniki, ki so nastanjeni deset korakov od Narodnega doma, požiga niso opazili. Ko je bilo poslopje že uničeno, je pridrdral k Sv. Ivanu tovorni avtomobil stražnikov, ki so se razpostavili okoli poslopja, da se ne zgodi kaka nesreča. Ognjegasci so gasili do 8. ure zjutraj. Od lepe gledališke dvorane so ostali le*

črni ožgani tramovi in stranske stene. Aretiran ni bil nihče. (...) Tako se je postavil v Trstu nov spomenik dvatisočletni italijanski kulturi.(...)

Edino eno je, kar drži naš narod pokonci: to je njegova neo-majna vera, da bo končno zmagala pravica in resnica nad vsem nasiljem in barbarstvom.”¹

Časnikar tržaške Edinosti je pravilno zapisal zadnjo ugotovitev oziroma trditev. Vendar je bilo treba počakati četrto stoletja, skoraj petindvajset let, da se je uresničila.

Le nekaj dni kasneje, 8. septembra 1921, je zagorel Narodni dom v Rojanu. To je bilo poslopje Konsumnega društva z gostilno, dvorano in sokolsko telovadnico. Tudi o rojanskem dogodku prislunhimo časnikarju lista Edinost, ki je vest objavil na prvi strani:

“Požig sokolske dvorane v Konsumnem društvu v Rojanu. Kelih našega trpljenja še ni izpraznjen do dna. Niso so še pomirili radi zažiga “Narodnega doma” pri Sv. Ivanu in divjaškega napada na Slovence v hotelu “Europa” razburkani duhovi, ko se je včeraj zjutraj razširila vest, da so ponoči zločinske roke zažgale in razdecale sokolsko dvorano v Rojanu, naše središče in shajališče, zavetišče rojanskih narodnih društev in – zadnjo sokolsko telovadnico v mestu in spodnji okolici. O zažigu samem moremo le malo povedati. Gostilna “Konsumnega društva” v Rojanu je bila v sredo zvečer odprta do polnoči. Kmalu, skoraj neposredno potem, ko je gostilničar zaprl vrata, ki vodijo na dvorišče, se je skozi stekleno steno na vrtu pokazal plamen, ki se je tako naglo širil, da je bila dvorana, ko so došli gasilci – okoli dveh in pol – že popolnoma uničena. Vse se čudi, kako se je mogel ogenj tako naglo razširiti. (...) Brez dvoma je pomagala ista tekočina, ki se je že v tržaškem “Narodnem domu” in onem pri Sv. Ivanu tako izvrstno obnesla: bencin. Požar je bil že

¹ *Edinost, Trst, 3. september 1921 (Na prvi strani časopisa članek z naslovom Zažig Narodnega doma pri Sv. Ivanu).*

pogašen proti jutru. Ostalo poslopje "Konsumnega društva" je ohranjeno.(...)"¹

Članek je mnogo daljši. Iz vrstic članka je razvidno, da so o dogodku pisali seveda tudi italijanski listi v Trstu. Nekateri so hoteli zvrniti sum za požig na komuniste.

V listu Edinost z dne 9. septembra 1921 sta bila na prvi strani objavljena še dva članka na temo požiga doma v Rojanu: članek z naslovom Vitezom ognja in protest Političnega društva Edinost.

Tretji požig so fašisti izvedli 12. decembra 1921. Takrat so napadli slovenski Narodni dom v Barkovljah, ki je bil dograjen leta 1897.

Zapis časnikarja lista Edinost:

"Nad našim ljudstvom so zagrešili strahoten, zverinski zločin. Dvorana Narodnega doma v Barkovljah je danes le še kup kamenja in pepela. Njene od dima počrnele razvaline so nova stran debele črne knjige, ki govori o trpljenju in mučeništvu našega nesrečnega naroda. V ponedeljek zvečer je prišla v gostilno "Narodnega doma" v Barkovljah gruča oboroženih ljudi. Proti gostom so naperili revolverje in jim zažugali, da jih postrele. Neoboroženi in nič hudega sluteči domačini se seveda niso mogli upreti nepričakovanemu napadu. Zločinski požigalci slovenskih hiš so imeli lahko delo. Dočim so nekateri strahovali goste v gostilniških prostorih, so šli drugi v gledališko dvorano, polili pod, opremo in tramovje z bencinom in nato dvorano zažgali. Ko so se prepričali, da se je ogenj prijel, so izginili brez sledu. Način požiga, nastop požigalcev in že dejanje samo dovolj jasno kaže, kdo so zločinci. To je že tretji "Narodni dom", ki ga imajo na vesti, to je že tretja slovenska hiša v Trstu, katere požig omadežuje njihovo črno dušo."

¹ *Edinost, Trst, 9. septembra 1921 (Na prvi strani članek z naslovom Požig sokolske dvorane v Konsumnem društvu v Rojanu)*

FAŠISTIČNO NASILJE V LETU 1922

Prav tako so v letu 1922 fašistične škvadre izvedle vrsto nasilnih dejanj in napadov.¹

Omenil bom le nekatere: v dneh od 23. do 24. junija 1922 so fašisti divjali po soški dolini. V vasi Drežnica (občina Kobarid) so zažgali župnišče, uničili ves farni arhiv z matičnimi knjigami. V Kobaridu so uničili spomenik Hrabroslava Volariča ter zažgali okrog 500 slovenskih knjig. V vasi Staro selo pri Kobaridu so napadli občinsko knjižnico, župnišče, sedež Izobraževalnega društva Svoboda in stanovanje kurata.

Na drugi strani, v Istri, so se zvrstili napadi na prebivalce vasi Puhali, Ičiči, Lindar idr.²

Seveda je seznam fašističnih napadov nepopoln. Ne glede na omenjeno dejstvo nedvomno prikazuje takratno stanje in sistem organiziranega fašističnega nasilja.

FAŠISTIČNA STRANKA PREVZAME OBLAST V DRŽAVI

16. oktobra 1922 je vodja (duce) Mussolini zbral v Milanu voditelje novo nastale organizacije Milizia fascista. Tam je bilo sklenjeno, da morajo izvesti t. i. pohod na Rim, "marcia su Roma", s katerim so želeli prepričati kralja, da poveri fašistični stranki oblast v državi. Generalka pohoda se je nato odvijala v Neaplju, kjer se je 24. oktobra zbralo 40.000 članov fašistične stranke, ki so jih imenovali "camicie nere", zaradi črnih srajc, ki so jih nosili pripadniki njihove fašistične milice. 26.000 pripadnikov fašistične milice je nato marširalo do Rima. Sama italijanska prestolnica je imela takrat

¹ *Edinost, Trst, 14. decembra 1921. Glej tudi: Pahor, Milan. Ob 80-letnici požiga Narodnega doma v Barkovljah. V: Primorski dnevnik, Trst, 9. decembra 2001, str. 14-16, Nedeljske teme.*

² *Za naše Primorje, str. 11.*

posadko 28.000 oboroženih mož, tako da ji ne bi mogli do živega slabo oboroženi fašisti. Vendar pa ni prišlo do spopada, ker italijanski kralj Viktor Emanuel III. ni hotel podpisati obsedenege stanja (stato d'assedio), ki bi omogočil italijanski vojski, da razprši oborožene oddelke fašistične milice. V ozadju so bile na delu sile, ki so hotele paktirati s fašističnim gibanjem. To je bil tudi Mussolinijev namen, saj je hotel priti na oblast brez prilivanja krvi, in t. i. "marcia su Roma" je bila le orodje tega pritiska. 28. oktobra 1922 je bilo že vsega konec. Rezultat pa je le bil na dlani: v Italiji je oblast prevzela fašistična stranka: Partito nazionale fascista.¹

Angleški profesor zgodovine Martin Blinkhorn je v sklepnih mislih razprave Mussolini in fašizem zapisal med drugim: "(...) Fašizem si oblasti ni zagotovil z revolucijo, ampak zaradi Mussolinijevih kompromisov s konservativnimi in navidezno liberalnimi interesi. Številni fašistični aktivisti so dobili zaposlitev, družbeni položaj in merico moči v režimu, ki je nato nastal; toda popolna revolucija, o kateri so nekateri sanjali, se ni nikoli udejanila. Namesto tega se je režim po zunanjem videzu razvil kot močno fašističen, toda njegov domnevni totalitarizem je omejevalo ohranjanje avtonomnih, pretežno konservativnih sil, predstavljala pa ga je osebna moč njegovega Duceja. (...)"²

GENTILEJEVA ŠOLSKA REFORMA IN OSTALA ZAKONODAJA

V oktobru 1922 je v Italiji zavladata fašistična stranka. Nova oblast je začela takoj pripravljati posebno šolsko reformo, s katero bi v nekaj letih vse šole v zasedenih (novih) pokrajinah postale popolnoma italijanske. Novo šolsko reformo je pripravil prosvetni minister Giovanni Gentile, zato je dobila ime Gentilejeva reforma.

¹ *Dizionario del fascismo. Volume secondo L-Z. Giulio Einaudi Editore. Torino 2003, str. 90-93.*

² *Blinkhorn, Martin. Mussolini in fašizem. Ljubljana 1995.*

Sprejeta je bila 1. oktobra 1923, v Uradnem listu (Gazzetta Ufficiale) pa je bila objavljena 24. oktobra istega leta.

Z reformo se je začela tragična pot slovenske (in hrvaške) šole v tedanji Julijski krajini in posledično primorskega učiteljstva. Slovensko šolstvo sta najbolj prizadela 4. in 17. člen zakona.

4. člen: “ *V vseh osnovnih šolah kraljevine se poučuje v državnem jeziku. V obmejnih občinah, kjer se običajno govori drug jezik, se le-ta bo poučeval v dodatnih urah.* “

17. člen: “ *Z začetkom šolskega leta 1923-24 bo uvedena v vseh prvih razredih tujejezičnih osnovnih šol italijanščina kot učni jezik. V šolskem letu 1924-25 se bo tudi v drugih razredih omenjenih šol poučevalo v italijanščini. V naslednjih šolskih letih se bo enako ravnalo z naslednjimi razredi, dokler se ne bo v vseh razredih osnovnih kakor meščanskih šol poučevalo v italijanščini.* ”

Minister Giovanni Gentile se je dobro zavedal, da Slovenci in Hrvati ne bodo sprejeli njegove reforme. Zato je naročil šolskemu skrbniku v Trstu, naj pošlje vsem prefektom okrožnico z določili novega šolskega zakona in s priporočilom o ustreznih ukrepih, ki bi udarili po nasprotnikih reforme.¹

Fašistična zakonodaja je posegla na različna področja v tistih letih.

Do konca dvajsetih let 20. stoletja je fašističnemu režimu uspelo zatreti vsakršno zakonito dejavnost manjšine. Po prepovedi slovenskega jezika v javnosti, poitalijančenja šol in krajevnih imen so junija 1927 so fašistični sekretarji obmejnih provinc ugotovili, da so slovanska društva in njihova dejavnost anahronizem v deželi in zahtevali v posebni spomenici njihovo ukinitvev. Obenem so zahtevali zamenjavo slovanskih učiteljev in duhovnikov z italijanskimi. Tretja zahteva “federalov” je bila, da je treba ustvariti mrežo fašističnih organizacij: “(...) črna srajca naj bo simbol moči in nadvlade, prisotna naj bo v vseh domovih Julijske krajine”. Akcijo je odobril sam duce Mussolini. Notranji minister je moral izpeljati načrt. V posebni zaupni okrožnici je med drugim zapisal, da do 1. oktobra 1928 ne

¹ *Primorski učitelji, str. 30-32.*

sme obstajati nobeno slovansko društvo in ne sme izhajati noben slovanski časopis v Julijski krajini. Po tem načrtu so bila konec poletja 1927 z odlokom razpuščena še preostala slovenska in hrvaška društva v Julijski krajini, v naslednjem letu 1928 pa politične stranke, periodični tisk in obe zadržni zvezi (Trst, Gorica).¹

Ček kotorske podružnice tržaške Jadranske banke

Simbolično sta ostala dva slovenska časopisa: eden v Trstu in drugi v Gorici, vendar le za dobo enega leta. Cirilmetodova šola pri Sv. Jakobu v Trstu je še delovala. Njen konec je prišel v septembru 1930, po zaključku prvega tržaškega procesa. Učenci so se skupaj z učitelji zbrali na šoli ter odšli k maši v cerkev. Ko so prišli nazaj, so naleteli na zaprta šolska vrata. Tako se je zaključila pot Ciril-Metodove šole v Trstu.²

Po ocenah jugoslovanskih zgodovinarjev so Slovenci in Hrvati pod Italijo izgubili v desetletju po prvi vojni 488 osnovnih šol, okrog 400 društev in enako število sedežev, tri krovne politične stranke, 31 naslovov periodičnega tiska, postopoma tudi okrog 300 gospodarskih zadrug, posojilnic, hranilnic. Z uzakonjenim poitalijančenjem krajevnih imen, priimkov in osebnih imen je slovansko

¹ Zgodovina Slovencev v Italiji, str. 61.

² Sv. Jakob. Zgodovinski razgledi po delavski četrti v Trstu. Trst, ZTT, 1981, str.35.

prebivalstvo izgubilo narodni in socialni videz v deželi. Značilni so bili javni napisi “*Qui si parla soltanto italiano*”. Zbrisani so bili torej z nasiljem znaki slovenske in hrvaške narodne prisotnosti, manjšina je nehala obstajati kot politični subjekt.¹

NASILNO UNIČENJE SLOVENSKEGA IN SLOVANSKEGA GOSPODARSTVA V TRSTU²

V obdobju med dvema svetovnjima vojnama je bilo slovensko in slovansko gospodarstvo v Trstu popolnoma uničeno. Posebno bridka je bila usoda denarnih zavodov v mestu Trst, kjer se ni rešila prav nobena ustanova. Širše vzeto so na Tržaškem fašistično viхро preživele le tri posojilnice, in sicer na Opčinah, v Nabrežini in v Boljuncu. Vse ostalo je bilo nasilno ukinjeno z nacionalizacijo, likvidacijo, spojitvijo oziroma z razpustom denarnega zavoda: Jadranska banka, Tržaška posojilnica in hranilnica, Hrvatska štedionica, tržaška podružnica Ljubljanske kreditne banke, tržaška podružnica Osrednje banke čeških hranilnic, tržaška podružnica Živnostenske banke iz Prage, Zadružna zveza v Trstu, Zadružna zveza v Gorici. Ostali trije večji denarni zavodi Splošna hranilnica, Narodna hranilnica in posojilnica ter Ljudska posojilnica in hranilnica so bili v glavnem vezani na slovensko prebivalstvo ter finančno povezani s Tržaško posojilnico in hranilnico, ki jih je štčitila. Ko to ni bilo več mogoče, so zavodi doživeli v bistvu svoj konec: Splošna hranilnica je bila nasilno ukinjena in njeno premoženje je prešlo v roke Casse di Risparmio iz Trsta, Narodna posojilnica in hranilnica je bila razpuščena, Ljudska posojilnica in hranilnica pa se je spojila s Tržaško posojilnico in hranilnico.

¹ *Zgodovina Slovencev v Italiji, str. 62.*

² *Slavjanska sloga, str.*

(RAZ)PRODAJA NARODNEGA DOMA V TRSTU

Narodni dom v Trstu je bil simbol slovenske in slovanske prisotnosti v mestu. Problem Narodnega doma še danes v bistvu ni popolnoma zaključen. Po 19. členu zaščitnega zakona št. 38 iz leta 2001 za slovensko jezikovno skupnost v deželi Furlaniji-Juljski krajini bi si morali stavbo Narodnega doma deliti slovenske in italijanske znanstvene in kulturne ustanove. V stavbi danes domuje Visoka šola jezikov za tolmače in prevajalce tržaške univerze (od leta 1997), slovenska narodna skupnost pa razpolaga preko Narodne in študijske knjižnice s tremi prostori v levem delu pritličja (od pomladi 2004 oziroma decembra 2006).

Prodaja ali bolje rečeno razprodaja Narodnega doma v letu 1924 je samo žalosten epilog zgodbe o nasilju, ki je bila izpeljana 13. julija 1920.

Po napadu in požigu je bil Narodni dom v Trstu velika ruševina. Po razumljivem obupu in globoki žalosti je prevladala želja po obnovi. Sprožili so veliko nabiralno akcijo, natisnjene so bile posebne razglednice za denarno nabirko. Želja in volja sta bili nedvomno močni, vendar nezadostni. Gospodarska in finančna moč slovenske in slovanske narodne skupnosti v Trstu je bila pod silnim udarom novih italijanskih oblasti.

Slovenski denarni zavodi niso bili v stanju pomagati, to velja tudi za lastnico poslopja Tržaško posojilnico in hranilnico. Samo po sebi je umevno, da ni bilo ugodno niti politično stanje in odnos novih oblasti.

Italijanske oblasti niso priznavale nobene sokrivde glede dogodkov, ki so se odvijali na dan 13. julija 1920. Politično društvo Edinost je sestavilo posebno spomenico 1. septembra 1920, ki jo je naslovlilo na predsednika italijanske vlade Giolittija. Izvod spomenice so izročili tudi guvernerju v Trstu. Omenjeni guverner je ovrgel spomenico z naslednjo trditvijo: “(...) *La versione dei fatti data dai*

*rappresentanti della Società politica Edinost è invece del tutto falsa. (...)*¹ *Beseda falsa* je na originalu podčrtana.

Pri celotnem problemu je potrebno upoštevati še dodatno plat. Ruševina je bremenila poslovanje Tržaške posojilnice in hranilnice, ki je bila lastnica stavbe. Vse to je treba upoštevati, ko se govori o prodaji ali razprodaji Narodnega doma v letu 1924.

Sama vrednost Narodnega doma je bila ocenjena na 15 milijonov lir v letu 1920. V današnji vrednosti bi govorili o vrednosti okrog 18 milijard lir oziroma okrog 9 milijonov in 500.000 evrov. Ruševine so bile ocenjene na 4 do 5 milijonov lir. Prodajna cena pa je bila le 1.400.000 takratnih italijanskih lir. Prodaja ali bolje razprodaja je bila izpeljana 28. novembra 1924.²

V naslednjih mesecih je namesto Narodnega doma nastal Albergo Regina.

SKLEP.

Požig Narodnega doma v Trstu (13. julija 1920) in nato njegova prisilna (raz)prodaja 28. novembra 1924 simbolizirata fašistično nasilje nad slovenskim in slovanskim prebivalstvom v Julijski krajini.

Po osvoboditvi nam Narodnega doma niso hoteli vrniti niti zavezniki niti italijanska oblast.

Šele leta 2001 odobreni italijanski zakon (o zaščiti slovenske jezikovne manjšine v deželi FJK) nam načelno omogoča souporabo doma (glej 19. člen omenjenega zakona). Zaradi tega je v aprilu leta 2004 Narodna in študijska knjižnica prejela v uporabo pritlične prostore na levi strani stavbe.

¹ *Pahor, Milan: Nevihta nad mestom. V: Jadranski koledar za leto 1996. Trst, str. 130-139. Odslej: Nevihta nad mestom.*

² *Nevihta nad mestom, str. 132-133.*

Leta 2004 je vodstvo univerze postavilo dvojezično tablo na pročelje doma (ob 100-letnici dograditve doma 1904-2004).

13.julija 2010 so trije predsedniki Italije, Slovenije in Hrvaške položili venec v spomin na tragični dogodek 13.julija 1920 (ob 90-letnici požiga 1920-2010). Tako so končno priznali zločin, ki je bil storjen nad slovenskim in slovanskim prebivalstvom Trsta in tedanje Julijske krajine.

Narodni dom v Trstu je ponos in obenem bolečina tržaških (in ostalih) Slovencev. Sedaj je morda le napočil čas, da bi slovenska narodna skupnost v Italiji dobila stavbo Narodnega doma nazaj.

VIRI IN LITERATURA

Arhivsko gradivo

Narodna in študijska knjižnica v Trstu, Odsek za zgodovino, arhiv, fond HI, fasc. Politično društvo Edinost, Spomenica z dne 1. 9. 1920.

Monografske publikacije

Blinkhorn Martin. Mussolini in fašizem. Ljubljana, 1995.

Dizionario del fascismo. Volume secondo L-Z. Torino, 2003.

Kacin Woninz, Milica; Pirjevec, Jože. Zgodovina Slovencev v Italiji 1866-2000. Ljubljana, 2000.

Lavrenčič Pahor, Minka. Primorski učitelji. Trst, 1994.

Pahor, Milan. Jadranska banka. Trst, 1996.

Pahor, Milan. Slavjanska sloga. Trst, 2004.

Slovensko-italijanski odnosi, Rapporti Italo-Sloveni, Relations 1880-1956. Koper-Capodistria, 25. 7. 2000.

Sv. Jakob. Zgodovinski razgledi po delavski četrti v Trstu. Trst, 1981.

Za naše Primorje. Jugoslovenska matica, Ljubljana, 1927.

Članki, prispevki

Kacin Wohinz, Milica. Le minoranze sloveno-croate sotto il fascismo. V: Fascismo, Foibe, Esodo. Le tragedie del Confine Orientale. Atti del convegno dell' ANED. Trieste, 23 settembre 2004.

Pahor, Milan. Primorski Slovenci pod Italijo 1918-2000. V: Temeljne prelomnice preteklih tisočletij. Zbornik referatov 30. zborovanja slovenskih zgodovinarjev. Ljubljana, 2001.

Pahor, Milan. Nevihta nad mestom. V: Jadranski koledar za leto 1996. Trst.

Pahor, Milan. Ob 80-letnici požiga Narodnega doma v Bar-kovljah.

V: Primorski dnevnik, Trst, 9. decembra 2001.

Ragusin Righi, Livio. La politica di confine. V: revija Italia. Trst, 1929 (serija devetih člankov).

Periodični tisk

Edinost, Trst, 3. september 1921.

Edinost, Trst, 9. september 1921.

Edinost, Trst, 14. december 1921.

Tullio Vorano

„LABINSKA REPUBLIKA“ IZ 1921. GODINE

Na početku ovog izlaganja mogli bismo si postaviti nekoliko pitanja, primjerice:

“Labinska republika” je zaista bila republika ili je bila nešto drugo?

Koji su ciljevi postavljeni? Da li su rudari željeli osvojiti vlast? Da li su rudari htjeli promijeniti društveni poredak?

Da li su postavljeni ciljevi bili ostvarivi u ono vrijeme? Da li bi se danas ti ciljevi mogli ostvariti?

Koji su bili uzroci “Labinske republike”?

Koji je bio povod “Labinskoj republici”?

Tko su bili organizatori “Labinske republike”? Da li su oni opravdali povjerenje radnika?

Kako se ponašala službena vlast prema pobunjenim rudarima?

Kako je završila „Labinska republika“ i koji je rezultat postignut?

U nastavku pokušat ću odgovoriti na ova pitanja.

Na temelju postojeće arhivske dokumentacije ¹ možemo odmah ustvrditi da se nije radilo o nikakvoj „republici” već o organiziranom štrajku labinskih rudara, Hrvata, Talijana, Slovenaca i

¹ *Državni arhiv Pazin, Fond Istarske prefektуре; Narodni muzej Labin, Zbirka radničkog pokreta.*

pripadnika drugih nacionalnosti, koji su došli u labinsko područje raditi u tamošnje rudnike još u doba Austro-Ugarskog carstva. Doduše taj se štrajk razlikovao u mnogočemu od drugih štrajkova, pa je zbog svojih karakteristika nazvan „republikom“. Taj su događaj talijanske novine pomalo podrugljivo nazvale „republichetta“, a koliko mi je poznato prvi puta je naziv “Labinska republika” korišten u slovenskim novinama “Življenje in svet” br. 12 od 26. ožujka 1927. godine.

Rudarsko naselje Štrmac

No, prije rasvjetljavanja događaja iz vremena “Labinske republike” potrebno je nešto reći o onome što je njoj prethodilo. Već u doba austrijske uprave zabilježene su značajne sindikalne aktivnosti, pa su 1861. registrirani prvi nemiri rudara, a 1878. desio se njihov odlučan istup s precizno postavljenim zahtjevima Upravi rudnika. Prvi štrajk labinskih rudara, u sklopu poduzeća „Trbovljansko rudokopno društvo“, zabilježen je 1883., a nakon njega slijedila je

čitava serija štrajkova. U tom prvom razdoblju rudari su se uglavnom borili za osmosatno radno vrijeme i za povećanje plaća, a zatim, nakon osnivanja rudarskog sindikata pod nazivom „Federacija rudara“ 1904. g. postavljeni su i manji politički zahtjevi. U toj prvoj fazi ističu se radnički prvaci Pavle Bučić i Josip Kumičić, a zanimljivo je da se za prava radnika tada vrlo angažirano borio i labinski barun, a kasnije grof Giuseppe Lazzarini.

Prvi svjetski rat (1914.-1918.) donio je velike nevolje i labinskom stanovništvu koje se moralo boriti i s općim siromaštvom, oskudicom i glađu. Zbog potrebe redovitog funkcioniranja rudnika jedan dio muškaraca je mobiliziran za rad u rudniku pod vojnim režimom, uz minimalne nadnice. Na frontu, manji broj prebjeglih Labinjana borio se u protivničkom taboru, na strani Italije, dok je većina bila u redovima austro-ugarske vojske.

Završetak rata označio je kraj austro-ugarskog carstva. Na temelju Londonskog sporazuma iz 1915. talijanska vojska okupirala je Istru 1918. godine, a Labin u mjesecu studenom te godine. Uslijedilo je razdoblje političke nesigurnosti i neizvjesnosti s različitim iščekivanjima, koje je okončano Rapallskim ugovorom od 12. studenog 1920. g. između Kraljevine Italije i Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca. Istra je po tom ugovoru pripojena Italiji.

Godine 1919. osnovano je Anonimno ugljenokopno društvo ARSA (Raša) s Generalnom upravom u Trstu i Tehničkom upravom rudnika u Krapnu. Godina 1920. bila je za labinske rudnike vrlo burna. Uslijedili su pregovori za povećanje plaća, a kako oni nisu dali rezultata u travnju su rudari stupili u štrajk. Čini se da su rudari uspjeli postići određene olakšice, jer je štrajk uskoro obustavljen.

Policijske vlasti budno su motrile sve što se događalo oko rudnika, osobito njegovu radnu snagu. Nepoćudne osobe su udaljavane, primjerice rudara Franju Oblaka iz Ljubljane. U rujnu su rudari opet bili u štrajku u znak solidarnosti s radnicima Julijske Veneci-

je. Civilni komesar u Pazinu Edoardo Galli pribojavao se tada da rudari zauzmu rudnike. Vidljivo je da je tada sudjelovalo u štrajku oko 900 rudara, znači oko 2/3 ukupno zaposlenih.

Politička situacija 1921. g. na području Labinštine bila je vrlo složena i osjetljiva. Gradsko poglavarstvo bilo je u krizi, pa je i raspušteno. Povjerenik Giambattista Vinditti koji je trebao srediti situaciju, samo ju je pogoršao nekim pogrešnim odlukama, krivim investicijama i lošom raspodjelom izbornih jedinica u predstojećim izborima. O postojanju tenzija ponajbolje svjedoči eksplozija postavljenih mina u Svetoj Nedelji pored Labina, za koju je policija sumnjicala rudare koji su na taj način htjeli zaplašiti osobe angažirane u organizaciji proslave čina pripojenja Istre Italiji.

Stanje u rudniku bilo je također vrlo napeto i u onovremenim problemima valja tražiti uzroke nastanka „Labinske republike“. Naime, Uprava je bila nezadovoljna učinkom rudara i svim mjerama pokušavala je postići normu od 730 kg rude po vagonetu, dok su rudari tvrdili da je moguće proizvesti samo oko 600 kg. Drugog veljače, na blagdan Svijećnice, koji su tradicionalno rudari slavili, rudari nisu došli na posao. Valja reći da je talijanska uprava prepolovila praznike i od 24 svela ih je na 12, pa je tako i Svijećnica proglašena radnim danom. Bez obzira na potpisani ugovor s Upravom, rudari, kako je rečeno, ipak tog dana nisu došli na posao. Zbog tog neopravdanog izostanka Uprava je odlučila ukinuti radnicima nagradu za učinak za cijeli mjesec veljaču. Uslijedili su žestoki protesti sindikata rudara, a Uprava je bila voljna popustiti pod uvjetom da se postigne norma od 730 kg rude po vagonetu. Upravo o tim problemima otišao je pregovarati s Upravom u Trstu novi sindikalni vođa, mladi i energični Giovanni Pippan. Na povratku iz Trsta, 1. ožujka Pippan je u Pazinu zlostavljan i pretučen od grupice fašista, koji su ga ujedno prisilili da potpiše izjavu kako više nikada neće doći u Pazin. U međuvremenu, 28. veljače u Trstu su fašisti spalili Radničku komoru, što je izazvalo ogorčenje radnika.

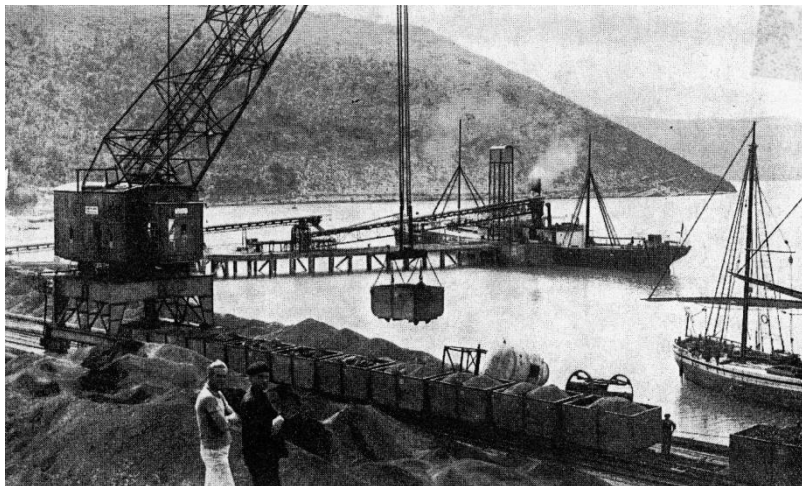
Upravo ta dva događaja, spaljivanje Komore i zlostavljanje Pippana, bili su povod rudarima da se dignu 2. ožujka 1921.g. na štrajk u znak odlučnog prosvjeda protiv nasilja fašista. Bio je to svakako jedan od prvih organiziranih otpora nadirućem fašizmu u svijetu. Dakle u srijedu, 2. ožujka, na poziv Federacije oko 12 sati okupili su se u Vinežu¹ svi rudari u znak protesta protiv fašista i nakon održanih govora krenuli su u povorci prema labinskom trgu gdje ih je oko 600 mirno prosvjedovalo. Istovremeno, prema kazivanju predstavnika Uprave...“ **radnici su zauzeli rudnike, uspostavili crvene straže, podigli zastave, postavili prepreke, a navodno su naoružani minama i prijete da će zapaliti skladišta s eksplozivom**“. Sutradan oko tisuću rudara naoružanih palicama dospjelo je oko 14 sati u Labin jer im je bilo krivo dojavljeno da su tamo stigla dva kamiona fašista. Razljučeni rudari napali su sjedište Čitaonice, dva stana i nanijeli ozlijede Salvatoreu Gremignaniju, učesniku D'Annunzijeve riječke ekspedicije. U naguravanju s karabinjerima lakše su ozlijeđena trojica karabinjera. Redarstvene snage su zajedno s vođama štrajka uspjele obuzdati masu. Već 4. ožujka civilni komesar Galli dolazi iz Pazina u Labin i vodi duge pregovore s rudarskim povjerenicima nagovarajući ih da prekinu politički štrajk, koji njemu nije bio po volji, i da eventualno, ukoliko smatraju nužnim, nastave s ekonomskim štrajkom. Oni su to prihvatili po uvjetom **da im vlast zajamči da će biti spriječeno nasilje fašista**. Vlast je sasvim ozbiljno shvaćala prijetnje rudara pa je u neposrednoj blizini rudarskog bazena prikupila značajne vojne snage, ali se nije usudila napasti rudare. Pregovori između rudara i Uprave nisu davali rezultata. Uprava je zapravo odugovlačila i govorila da ne želi pregovarati dok su rudnici okupirani. To je motiviralo rudare da poduzmu nešto konkretno, pa su 21. ožujka organizirali sami proizvodnju

¹ Rudarska središta s rudnicima i rudarskim nastambama su tada bila Krapan, Vinež i Štrmac. U Štalijama se nalazila separacija i stovarište ugljena, a nešto dalje luka Bršica za otpremu ugljena.

pod vodstvom rudarskog tehničara Dagoberta Marchiga i trojice nadzornika. Dva dana kasnije direktor rudnika u Krapnu potvrđuje da su rudari iskopali 560 tona ugljena, a Pippan ga je obavijestio da je ugljenom opskrbljen brod „Gelida“. Pippan mu je također priopćio da su pregovori s Upravom u tijeku, ali da će uskoro završiti i da će potom trebati tri mjeseca za prijelazno razdoblje **nakon kojega će rudnici prijeći u vlasništvo rudarske Zadruga**. Valja reći da su labinski rudari djelovali u skladu s proglasom Nacionalnog zadružnog konzorcija za proizvodnju ugljena iz Firence koji ih je pozivao na samoupravu.

Početkom travnja desilo se nešto što je dalo povoda vlastima da poduzmu odlučne korake protiv štrajkaša. Naime 4. travnja rudari su uhitili četrnaestoricu sicilijanskih rudara koji su bili protivnici štrajka i unosili nemir i razdor među štrajkaše. Na intervenciju vlasti, dva dana kasnije Sicilijanci su pušteni na slobodu. Međutim, 7. travnja vlasti vrše pripreme za vojnu intervenciju koja je zakazana za 8. travnja u 10 sati. Pritom, pribojavajući se da će rudari zapaliti deponiju ugljena na Štalijama, angažirana je i mornarica koja je mirno zaposjela to područje. Iako su rudari osmog ujutro obaviješteni da će uslijediti vojna operacija oni su ipak kod Štrmca pružili oružani otpor. Naravno naoružani samo lovačkim puškama nisu se mogli duže oduprijeti vojsci, pa je Pippan uvidjevši nemogućnost daljnjeg otpora naredio prekid vatre i predaju preuzimajući na sebe svu odgovornost. Tijekom tog sukoba poginula su dva rudara Adalbert (Vojteh) Sijkora i Maksimilijan Ortar. Prema policijskoj verziji oni su poginuli jer im je bomba koju su sami napravili eksplodirala u ruci, a prema kazivanju rudara njih su pogubili redarstvene snage. U Vinežu je ranjen u nogu Franjo Margan, koji je kasnije od posljedica ranjavanja i preminuo. Uslijedilo je uhićivanje četrdesetak rudara od kojih je polovica zadržana u pritvoru, a kasnije su premješteni u zatvor u Puli i u Rovinju. Inače očevitom je utvrđeno kako su rudari doista postavili u rudnicima vrlo veliki broj mina i eksplozivnih

naprava jake razorne moći, koje su predstavljale veliku opasnost, pa je zatražena intervencija stručnog tehničkog osoblja artiljerijskih jedinica radi njihova uklanjanja.

Luka Bršica

Uprava je uputila Proglas kojim je obznanila obustavu rada u rudniku do daljnjega, zbog potrebe utvrđivanja stanja u jamama, izradi inventure i poduzimanja disciplinskih mjera. U isto vrijeme Uprava je smatrala da su radnici svojevoljno raskinuli ugovorne odnose s rudnikom. Postepeno je nastavljena i proizvodnja, ali je krajem svibnja radilo tek 800 rudara, dakle oko tisuću manje nego u vrijeme prije štrajka. Ipak, valja priznati da je Uprava učinila i nešto korektno: izračunala je da su rudari tijekom štrajka proizveli ugljena u vrijednosti od 226.750 lira, pa je taj iznos stavila na raspolaganje Federaciji rudara kako bi ova izvršila isplatu svih onih koji su sudjelovali u proizvodnji. Iz tog iznosa Federacija je bila dužna doznačiti 5.409 lira skladištu potrepština u Štrmcu, iz kojeg je tijekom štrajka

u toj vrijednosti izdana roba rudarima. Koncem 1921. g. od 16. studenog do 3. prosinca održano je na sudu u Puli veliko suđenje na kojem su optužena 52 rudara za razne kriminalne radnje, no zahvaljujući spretnosti odvjetnika koji su ih branili i blagonaklonosti porote, na kraju su svi optuženi oslobođeni krivice. Naravno oni koji su imali istaknutiju ulogu u štrajku, bez obzira na oslobađajuću presudu, nisu se mogli zaposliti u rudniku, a oni iz drugih krajeva odmah su protjerani s labinskog područja.

Rezimirajući mogli bismo reći da je „Labinska republika“ bila dobro organizirani štrajk rudara koji su, bez obzira na različitu nacionalnu pripadnost, pokazali vrlo veliku solidarnost i jedinstvo. Štrajk je započeo kao prosvjed radnika protiv fašističkog nasilja i kao takav predstavlja jednu od prvih antifašističkih manifestacija u svijetu. U nastavku štrajk je bio pretežito ekonomskog karaktera, a kako pregovori s Upravom nisu bili uspješni, rudari su 21. ožujka započeli s vlastitom proizvodnjom u cilju postepenog preuzimanja rudnika u svoje ruke. Naravno da taj njihov utopistički cilj nije bilo moguće ostvariti tada, a ne bi ga mogli ostvariti ni danas. Iako je rudarska samouprava slomljena vojnom silom, ona je i dalje živjela u svijesti radnika Labinštine. Antifašistički pokret nastavio je živjeti u obliku ilegalnog otpora s razgranatom mrežom provjerenih aktivista u podzemlju labinskih rudnika tijekom cijelog razdoblja talijanske fašističke uprave čime su stvoreni preduvjeti za uspješan narodno oslobodilački pokret na području Labinštine u Drugom svjetskom ratu.

Vlasta Beltram

FAŠISTIČNO NASILJE V SLOVENSKI ISTRI V VOLILNEM LETU 1921 SKOZI DOMAČO LITERATURO

Dogajanje v času parlamentarnih volitev leta 1921 je omenjeno v več objavah tako zgodovinarjev kot drugih piscev po drugi svetovni vojni. Najpodrobneje pa je predstavljeno v dveh knjigah, ki ju je izdala Založba Lipa:

Knjiga več avtorjev *Slovenska Istra v boju za svobodo* je izšla prvič leta 1976 in kot dopolnjena izdaja leta 1998, to temo pa je v poglavju *Razmere po letu 1918 in marežganski upor proti fašizmu v maju 1921* obdelal publicist in pisec več zgodovinskih publikacij Vid Vremec.

Druga je knjiga zgodovinarja Janeza Kramarja *Marezige – trdnjava slovenstva* (1861–1928), ki je izšla leta 1982. V nekoliko krajši obliki je Kramar ta tekst pod naslovom *Marezige* so se uprle objavil že v krajevnem zborniku *Marezige 1921–1981*, ki sta ga leto poprej izdala Pokrajinski muzej Koper in Založba Lipa Koper.

To sta verjetno tudi publikaciji, ki ju bralec najpogosteje prime v roke, ko išče podatke o marežganskem uporu, zato je prav, da opozorimo na razlike v podajanju podrobnih dogodkov in razjasnimo, zakaj je do njih prišlo.

Osnovna zgodba je enaka, razlike so v detajlih – datumih, kako in kje se je kaj dogajalo, tudi kakšno ime je problem. Nastale so zaradi drugačnega pristopa in drugačnih virov, ki sta jih avtorja uporabljala. Vremčev prispevek je nastajal prej, zato sloni na starejši strokovni in spominski literaturi, predvsem pa na spominskih pričeh

vanjih, ki so jih zbirali na terenu prav za knjigo *Slovenska Istra v boju za svobodo* in jih hrani Pokrajinski arhiv Koper. Spominski vir je dragocen, ker lahko dopolni dogajanje in opozori na podrobnosti, ki jih poročila ali časopisne vesti ne prinesejo, vendar je tudi nezanesljiv, pa ne samo zaradi časovne distance. Zato je potrebno spomine primerjati z drugimi viri. Citate iz člankov in dokumentov je Vremec uporabil bolj za ilustracijo različnih pogledov na dogajanje. Ker je to samo eno od mnogih poglavij časovno zelo obširne knjige, je dogajanje predstavljeno v krajšem obsegu (čeprav še vedno obširno), saj je tako prav gotovo ustrezalo cilju, ki so si ga avtorji knjige zadali. Je pa to poglavje ostalo enako tudi v dopoljnjeni izdaji knjige leta 1998.

Koprska Pristaniška ulica v času Italije.

Kramar pa je ubral bolj zgodovinski pristop in se je primarno naslonil na vire – tako arhivske kot časopisne, saj so dogajanje ves čas spremljali skoraj vsi dnevniki in tedniki v Julijski krajini in ga seveda prikazovali vsak s svojega zornega kota. Od literature je

uporabljal predvsem prispevek Milice Kacin Wohinz, *Parlamentarne volitve 1921 in politične razmere v Julijski krajini 1921–1924*, zelo malo pa je pričevanj. Četudi nosi knjiga naziv *Marezige – trdnjava upora*, opisuje fašistično nasilje in volilno dogajanje na celotnem območju slovenske Istre in tudi čez obe meji.

Kramar med seboj primerja vire, izvaja zaključke, kaj je najbolj verjetno, in tudi polemizira: npr. okrog imena vodje marežganskega upora Ivana Babiča: ali je Jager ali Amerikanec. Meni, da je poimenovanje šole v Marezigah Ivan Babič - Jager napačno, ker vsi viri omenjajo kot vodjo Ivana Babiča - Amerikanca. Pravilno pa je oboje, kot so mi povedali domačini: njegovo domače ime je bilo Jager, ker pa je pred prvo svetovno vojno odšel v Ameriko, so mu po vrnitvi nadeli ime Amerikanec. To je tudi omenjeno v Kramarjevem prispevku v publikaciji *Marezige 1921–1981*, kjer je kot opomba naveden moj življenjepis Ivana Babiča - Jagra, Amerikanca.

Če na kratko preletimo dogajanje:

Že od februarja 1921 so fašistične škvadre napadale in uničevale vse, kar se je zdelo njim sovražno, tako v mestih kot na podeželju: slovenske in italijanske delavske domove, sedeže socialističnih krožkov, ljudske odre idr. V nasilni predvolilni kampanji v državnozborske volitve maja 1921 pa so še preprečevale volilne shode Jugoslovanske narodne stranke (JNS) po vaseh, napadale njihove zaupnike in jim grozile, vdirale v hiše zaupnikov po vaseh in mestih ter pobirale glasovnice JNS (z lipovo vejico), napadale pa so tudi župnišča in zavedne župnike. Nekaj ljudi je bilo zaradi streljanja fašistov tudi ranjenih. V mestih so motile predvolilne shode štirih italijanskih strank, ki naj bi jemali glasove Nacionalnemu bloku, v kate-rega je bila vključena tudi fašistična stranka. Na dan volitev pa so fašisti skušali volilni rezultat obrniti sebi v prid tako, da so odpirali volišča kasneje, preprečevali prihod volivcev na volišče, jim jemali volilne listke drugih strank in vsiljevali glasovnice za Nacionalni blok, jemali volilne izkaznice (brez izkaznice in glasovnice volivec

namreč ni mogel glasovati). Volivce so ustrahovali s streljanjem in z metanjem petard, kot piše Kramar, oziroma bomb, kot piše Vremec. (Razlika je zato, ker gre za vrsto bombe z oznako »petardo ofensivno«, ki so jo uporabljali za namene ustrahovanja, ker močno počí.) Kramar poroča o nasilju na voliščih v Ospu, Dekanih, Predloki, Klancu, na Škofijah, pa tudi v Izoli, Strunjanu in Valdoltri, Vremec pa podrobneje v Ospu in na Škofijah. Glede dogajanj v Ospu so v obeh opisih velika neskladja. Kramar piše, da so se Osapci in okoliški prebivalci že dan pred volitvami spopadli s fašisti na barikadah, ko je bil tudi ubit Andrej Žerjul (Kramar napačno navaja Žerjal). Na dan volitev so bile preiskave in aretacije, fašisti pa so ukradli in uničili volilne skrinjice. Vremec navaja, da na dan volitev fašisti niso prišli, ker so jim to preprečili vaščani vseh vasi na barikadah, zato pa se je zgodil kazenski pohod naslednji dan, ko so tudi ubili Andreja Žerjula in požgali nekaj hiš. Datum smrti 16. maj 1921 je po navajanju Miloša Ivanciča naveden tudi v župnijski mrliški knjigi.

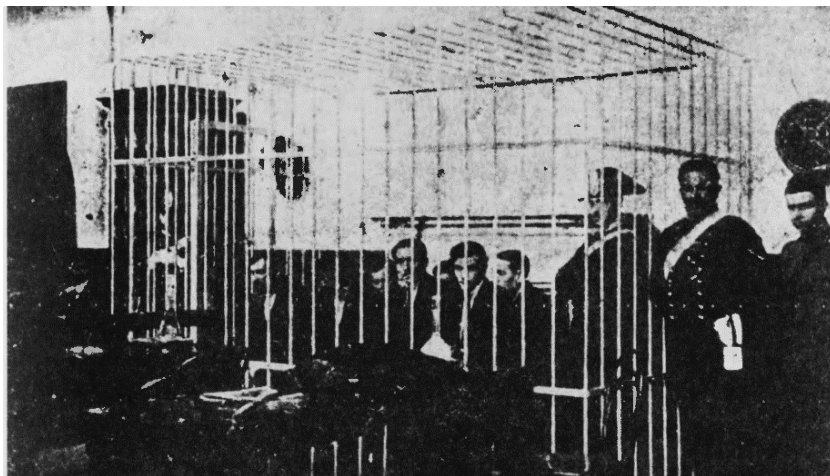
Kot poglavje zase pa je v knjigah obeh avtorjev predstavljeno dogajanje v Marezigah.

Po Kramarju je skupina enajstih fašistov, starih od 16 do 23 let, prišla v vas okrog pol enajste ure in takoj začela z zastraševanjem, tako da so vrgli petardo. Ljudje so se najprej razbežali, nato pa se vrnil in se skrivali okrog hiš in po vrtovih. Fašisti so pri vaškem kalu plegli za zid v strelsko vrsto in začeli streljati (ali proti ljudem ali v zrak). Sledil je spontan upor, ko je Ivan Babič - Amerikanec začel pozivati ljudi, naj se uprejo. Tako so s kamenjem začeli napadati fašiste, fašisti pa so odgovarjali s streli. Bili so že ranjeni od kamenja, domačini pa so jih še naprej stiskali v obroč, zato so fašisti nazadnje zbežali. V vasi sta bila dva karabinerja in šest vojakov, ki pa jim niso pomagali. Ljudje so se neusmiljeno zapodili za fašisti s kamenjem, z orodjem, lovskimi puškami. Kmetje so bežeče fašiste dohiteli in tri s kamenjem pobili, osem pa se jih je rešilo v Koper,

kamor so okrog 14.30 prvi prinesli novice o uporah. V pričakovanju fašističnega maščevanja so nato vodje upora organizirali obrambo – postavljali so barikade iz skal, rušili dohodne poti in mostove. Iz Kopra so poslali razpoložljive sile karabinerjev in vojakov, ki so se jim priključili še fašisti in trije republikanci. Z dvema kamionoma so se pripeljali do barikad pri Vanganelu, nato nadaljevali peš in okrog 18. ure brez vsakega odpora prišli v Marezige. Fašisti so takoj začeli z represalijami, vojaki in karabinerji pa so kmalu vzpostavili red tako, da so fašiste nagnali iz vasi, Marezige obkolili in začeli s preiskavami ter aretacijami, ki so se nadaljevale še naslednje dni.

Vremčev tekst je v prvem delu vsebinsko podoben Kramarjevemu, le fašistov naj bi prišlo dvanajst.

Zanimive so različice o uboju Josipa Sabadina, prve žrtve volilnega dogajanja. Kramar piše, da so fašisti takoj po popoldanskem prihodu v Marezige začeli z represalijami in ubili 56-letnega Josipa Sabadina, na katerega so naleteli. Kasneje so se kregali, kdo ga je ubil – fašisti, ki so bili oboroženi z revolverji, ali vojaki, ki so imeli puške. Ker so očividci govorili o puški, fašisti uboja niso priznali. Vremec pa piše, da so vojaki izvajali preiskave po hišah, fašisti pa so začeli razgrajati. Na trgu je bil Josip Sabadin, ki jih je začel zmerjati, zato ga je nekdo ustrelil. V koprskem muzeju pa hranijo pričevanje njegovega nečaka z enakim imenom iz leta 1981, ki sem ga sama zapisala, in sicer: stric naj bi bil v volilni komisiji in na volišču. Mali Josip mu je prinesel malico v trenutku, ko se je razvedelo, da prihajajo okrepitve in je padel ukaz, naj zbežijo. Stric je odšel z volišča z volilnimi papirji pod roko. Ob zidu pri zvoniku so stali karabinerji, eden je streljal in zadel strica od zadaj. Ranjenega so ga ženske naložile na voz (karabinerji niso hoteli pomagati; eden je celo rekel »Che crepi!«) in odpeljale v Koper, vendar je po poti umrl.

Prizor s sojenja Marežganom februarja 1923, ki so bili obtoženi umora fašistov na dan parlamentarnih volitev 15. maja 1921

V naslednjih dneh so fašistične škvadre iz Trsta, Milj in Kopra izvajale maščevalne pohode po okoliških vaseh, ker v Marežige niso smele. Požigali so hiše, v Čezarjih pa ubili Ivana Bonina.

Marežganski dogodki so dobili svoj epilog s procesom, ki bi moral biti že decembra 1921, pa so ga iz neznanih razlogov preložili za nedoločen čas. Februarja 1923 so nato na procesu sodili petnajstim upornim kmetom, osmim fašistom in trem republikancem, udeležencem kazenskega pohoda. Fašisti so bili oproščeni na podlagi odloka o amnestiji z dne 22. 12. 1922. Amnestija pa ni veljala za Slovence, so pa odbili vsakemu po 3 mesece ječe. Proces je trajal več kot dva tedna. Obramba je zastopala tezo, da je to zločin »razburjene množice«. Obsojenih je bilo osem kmetov iz Marežig z zaselki ter Babičev in Rojcev na kazen od največ 8 let do najmanj 8 mesecev zapora. Vse to in še mnogo več preberemo v Kramarjevi knjigi, ki je proces podrobno povzel po časopisnih člankih in arhivskem gradivu. Vremec je to poglavje obdelal zelo na kratko, po pri-

povedovanju, pozornost pa namenil bolj poimenskemu naštevanju obtoženih kmetov.

Naj nazadnje opozorim še na opis volilnih dogodkov v knjigi Milice Kacin Wohinz *Narodnoosvobodilno gibanje primorskih Slovencev v letih 1921–1928*, kjer opisuje le marežganske volilne dogodke bolj podrobno in navaja nekaj napačnih podatkov: na begu so bili ubiti štirje fašisti, piše. Nadalje citiram: »Prebivalci iz Marezig in okoliških vasi, ki so prihiteli sovaščanom na pomoč, so se po kratkem spopadu umaknili iz zased pred premočjo oboroženih fašistov in se poskrili po gozdu«. V resnici pa do spopada sploh ni prišlo. Tudi obsojenih ni bilo osemnajst oseb, ampak osem.

Zanimiva je tudi Kramarjeva ocena marežganskega upora. Pravi, da je to bil spontan protifašistični upor, brez političnega konteksta, kajti komunisti so dobili stroga navodila, da se ne smejo spopadati s fašisti. Opozarja, da se s proglasitvijo tega dogodka za občinski praznik leta 1959 ta dogodek povezuje s KPI in ga prikazujejo kot revolucionarno dejanje pod vodstvom komunistov. Da ni bilo tako, je razvidno iz dokumenta, ki ga je KPI objavila po razglasitvi volitev. V njem je zabičala članom, naj se izogibajo vsakega incidenta, ki bi lahko oviral normalen potek volitev. In vodstvo je kasneje ocenilo, da so se tega držali. Pa tudi sicer je v Marezigah dobila večino JNS in ne KPI. Zato tudi časopis *Delo* ni poročal o sojenju upornikom, *Il Lavoratore* pa je videl krivca za upor v nacionalistih in njihovi propagandi. Vendar pa, zaključí Kramar, so v uporu bili tudi revolucionarni elementi, saj so na dogajanje vplivali mladi ljudje, povratniki z ruske fronte, ki so v naše kraje prinesli boljševidske ideje.

Marežgani se niso uprli zakoniti oblasti (karabinjerjem, vojakom), povod za samoobrambo je bilo namreč fašistično nasilje. Izzivanje fašistov je povzročilo pri izzvanih in razjarjenih kmetih jezo, fanatizem. Izgubili so svojo individualnost, postali so krvoločni in v besnosti ubijali. Slabosti, do katerih je prišlo, pa ne zmanjšu-

je zgodovinskega pomena upora. Kmetje in delavci so z revolucionarnim zanosom tistega časa hoteli le obračunati z nasilnimi fašisti.

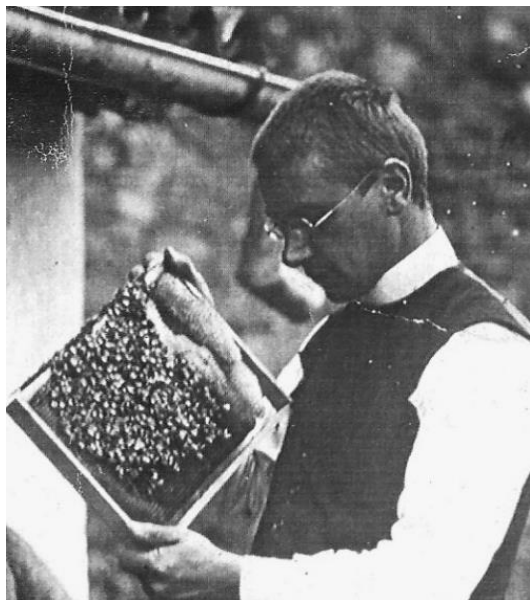
Miloš Ivančič

PRVE BARIKADE PROTI FAŠIZMU V OSAPSKI DOLINI 14. MAJA 1921

Upor v Marezigah je znan, некоč se je o njem veliko pisalo in govorilo, v Kopru so ga izbrali tudi za občinski praznik. Kljub temu pa vedno manj ljudi ve, kaj se je dogajalo, vendar to je širši problem sedanjega časa, v katerem se skuša prevrednotiti zgodovino in predvsem zakriti bistvo fašizma. Danes se načrtno, da bi zakrili njegovo bistvo, izpostavlja le njegovo militantno osvajanje in antisemitizem. Tu v naših krajih so ga naši dedje najprej čutili kot nestrpnost do Slovanov, nato kot etnocid, na koncu pa že kot genocid, in to veliko prej kot Judje v Nemčiji, Čehi in Poljaki. Fašizem se je namreč začel prav tu pri nas in tu so bile tudi prve žrtve, to pa je takratni svet dovoljeval in celo podpiral, saj je vendarle šlo le za neke manjšine, Ščave, in kaj je to v primerjavi z rdečo nevarnostjo. Naši ljudje pa so to kar hudo čutili, saj leta 1921 ni šlo le za upor samo v Marezigah, kot to stalno govorijo in zožujejo pojem fašizma nekateri politiki, novinarji in celo zgodovinarji, ampak za splošen in v nekaterih primerih celo organiziran upor proti fašizmu.

V svojih oddajah sem objavil več pripovedi ljudi, ki so mi govorili o dogodkih v Marezigah in okoliških krajih tako, kot so se jih sami spominjali, in tudi o upor v Osapski dolini. Kljub veliko starejšemu in večjemu spomeniku v Marezigah in koprskemu občinskemu prazniku, kljub bolj prisotnem marežganskem upor v strokovni literaturi pa sem prepričan, da je protifašistični upor v Osapski dolini še bolj pomemben, pa ne zato, ker sam izhajam od tam. V Ospu namreč ni šlo za spontani odpor ob napadu, ampak za načrtno

organizirano obrambo pred fašisti, še preden so ti prišli v vas. In drugič, pri tem uporuh so že od samih priprav sodelovali vsi, od župnika do komunistov in mladincev. Ob vseh pritiskih fašistov že pred volitvami sta dekan Franc Malalan in učitelj Fran Jereb, ki je sicer bil komunist, že zvečer, dan pred volitvami, torej v soboto, 14. maja 1921, sklicala v župnišču sestaneh najpomembnejših mož in tudi predsednice Mladine, na katerem so se odločili, da v pričakovanju fašističnih škvader že ta večer postavijo barikade in jim preprečijo prihod v dolino. Mladinci so se takoj odpravili na Križpot pod Mačkoljami, sedaj na oni strani meje z Italijo, takrat pa zaselek Ospa, in

tam že isti večer postavili prvo barikado, ali točneje: umaknili so kamnite plošče, ki so pokrivala hudourniški jašek pod cesto in kot dodatno prepreko prinesli še nekaj topolovih gred. Prav tam blizu so namreč rasli najvišji topoli, iz katerih se je dalo narediti najlepše in najbolj doge tramove. Čez noč so postavili tudi stražo.

Dekan Franc Malalan je postavil tudi vzorčni čebelnjak.

Župnik Malalan je naslednji dan med nedeljsko mašo še pozval, naj se barikade postavi še pred vsako vas v dolini. Starejši ljudje iz Gabrovice, Mačkolj in Črnega Kala so mi potrdili, da so bile

takrat postavljene tudi pred njihovimi vasmi. Za Prebeneg nisem spraševal, v Ospu pa so imeli dodatno barikado iz tramov na začetku Gorice, to je glavne ulice, ki se vzpenja proti centru vasi, meter ali dva nad sedanjim spomenikom. Zgoraj na zidu, s katerega so napadli italijanske vojake že leta 1919, pa je bil pripravljen še stari kup kamenja od razbitega škola, okrog katerega je moj prapraded sezidal hišo.

Takrat so prvič po koncu prve svetovne vojne Italijani tudi prišli v to vas. Četa se je ustavila na križišču pred trgovino in pod tem zidom s kupom kamenja, zgoraj pa so se začeli zbirati radovedneži. Italijanski vojaki so začeli te ljudi ogovarjati in ker jim nihče ni hotel odgovoriti po italijansko, ampak samo po slovensko, so začeli govoriti o *ščavih*, vmes pa dajali tudi drzne pripombe o dekletih. Ker pa so tu vsi ljudje delali ali drugače živeli od Trsta, so seveda razumeli, kaj govorijo. Začeli in so jih obmetavati s kamenjem, vojska pa je odgovorila s streljanjem v zrak. A izpod stene se takrat ni zaslišal samo odmev njihovih strellov, ampak tudi pravi streli drugih pušk s svojimi odmevi vred. Takrat so fašisti po ukazu njihovega oficirja kar pobrisali nazaj v Trst.

V nedeljo zjutraj so se pred osapsko barikado pojavili avtomobili z oboroženimi fašisti. Ti so poskušali z orožjem in kanto bencina tudi priti kar peš čez, a so jih domačini odbili najprej s kamenjem. Čez čas so se ponovno organizirali in pri naslednjem poizkusu preboja barikade so uporabili tudi strelno orožje, a tega so tokrat uporabili tudi branilci. Po nepreverjenem pripovedovanju, ki sem ga poslušal še kot otrok, je bil v tretjem napadu eden od njihovih ranjen in odpeljali so ga nazaj v Milje. Domačini so ostali na barikadah celo noč, v ponedeljek dopoldne pa so se fašisti vrnili ob spremstvu čete vojakov redne vojske. Ponovno je prišlo do streljanja in takrat je padel Andrej Žerjul iz Gabrovice, izreden rodoljub, delavec in komunist, rojen v Prebenegu, a je prišel za zeta v Gabrovice. Pri barikadah je bil takrat tudi dekan Franc Malan, ki je prevzel

dogovarjanje z vojaškim oficirjem, in ta mu je obljubil, da če jih spustijo v vas, da jih bodo tudi zaščitili pred fašisti. Fašisti so pri barikadi res pustili posodo bencina in ob zaščiti vojakov prišli v vas. Ob vsej zmedi so najprej šli na volišče, ko so pa zasegli in zažgali glasovnice, pa je prišlo do prerivanja in streljanja, v katerem je bil duhovnik Malalan ranjen. Nato so se fašisti hitro pobrali in ker so očitno opazili, da so v Osp prišli tudi možje iz Mačkolj, so se vrnili, vzeli bencin in po drugi nezabarikadirani poti prišli v Mačkolje, kjer so požgali tri stanovanjske hiše in nekaj gospodarskih poslopij.

Kaj se je takrat dogajalo v Ospu, so mi povedali ljudje, ki so vse to videli, ki so bili udeleženci oziroma priče teh dogodkov. Pričevanja sem obširneje opisal v knjigi *Roža osapska*¹, tu pa dodajam dele mojih radijskih intervjujev:

TONI ULČAR IN DANICA TUL IZ MAČKOLJ

Toni Ulčar² iz Mačkolj, ki so imele šolo in volišče v Ospu, je bil takrat star 15 let. Tako se je leta 1995 spominjal dogodkov:

»Spomnim se, da so se naši možje, vsi pokojni, zvečer zbirali tukaj blizu naše hiše, blizu našega stanovanja, bi rekel, in da bodo šli dol v vale, po domače povedano, da bodo šli prekopat cesto, da fašisti ne bodo šli v Osp po tiste glasovnice.«/.../

»No, takrat so tudi prekopali cesto in naslednji dan je v jarek padel kamion, s katerim so se hoteli pripeljati.«

»Ja, tako sem slišal tudi jaz. Videl nisem, ker sem bil mlad.«

»Slišali pa ste streljanje po vasi?«

¹ *Ivančič, Miloš: Roža osapska, založba Sophia, Ljubljana 2015*

² *Ivančič, Miloš: Primorski kraji in ljudje, Barikade, arhiv Radia Koper*

»Ne po vasi. Spodaj, kjer so prekopali cesto in so čakali naši možje.«

»Ja. Naslednji dan pa jim je vendarle, ko so prišli vojaki, uspelo priti in zatem so se iz Ospa vrnili sem v Mačkolje in tu požgali nekaj hiš.«

»Se ne spominjam najbolje, ali je bilo naslednji dan ali je bilo nekaj dni kasneje.«

»Koliko hiš so požgali?«

»Tri hiše so požgali.«

Kaj pa se je dogajalo v Mačkoljah? Danica Tul Smotlak¹, ki se takrat še ni rodila, pa mi je povedala, kaj je izvedela od staršev:

»Potem ko so se vrnili, ko jim še ni bilo dovolj, so se maščevali nad Mačkoljami in požgali tri družinske hiše in tri poslopja. Ena je sedanja srenjska hiša, ki je prav pri cerkvi. Nato Šturmanova, ki so se preselili na Križpot. Tretja je bila Tulova. Ljudem, ki so pogoreli, so pomagali tudi drugi, če se ne motim, je prispevke za pomoč pobiral Slavec iz Ospa.«

Na pobudo društva Edinost je akcijo zbiranja pomoči vodil Jože Slavec iz Ospa, ki je s pomočjo Ivana Baruta iz Gabrovice in dekana Franca Malalana zbral 4.500 lir, kar je bilo za tedanje razmere kar velik znesek.

FRANC SLAVEC S KRIŽPOTA

Pri iskanju prič že zelo oddaljenega dogajanja sem se leta 1995 ustavil tudi pri hiši na Križpotu, kjer je bila prekopana cesta. Tam je še živel najstarejši prebivalec zaselka Franc Slavec², prisilno preimenovan v Francesca Salvia. Leta 1921, ko je bil še Slavec in so

¹ Ivančič, Miloš: *Slovenci ob meji*, arhiv Radia Koper

² Ivančič, Miloš: *Primorski kraji in ljudje*, Barikade, arhiv Radia Koper

bile tam barikade, je imel samo deset let, a dovolj, da si je zapomnil zanimive stvari. S fašisti se je osebno srečal drugi dan, saj kot otrok prvi dan ni smel iz hiše.

»Jaz se dobro spominjam, da, jaz sem bil v postelji. Jaz in dva brata od treh in dve sestri. Vsi smo bili v postelji. In pride gor en fašist in z mojo materjo je vse pregledal – postelje, omare in pod posteljami. Mojo ta mlajšo sestro je prijel za nosek in eno malo pojugal, je rekel: 'Gospa, bodite v miru. Vse prav.' Ko je šel dol z mojo materjo, sem šel tudi jaz za njim. Na srečo sem prišel po stopnicah v vežo. Tam sem našel naboj za pištolo in ga pobral ter pokazal očetu. 'Joj,' je rekel, 'na srečo si ti to dobil, če ne bi mene odpeljali v zapor in bi zažgali hišo. In mogoče bi tudi vi drugi zgoreli notri.' In potem sem videl, kako so mojega očeta brcali v noge in klofutali po obrazu, da mora povedati, kateri so bili zraven, okoli hiše, tam blizu. Moj oče: 'Nisem videl nobenega, ker nisem šel ven. Sem bil notri v hiši z mojo ženo in mojimi otroki. Če bi se slučajno godilo kaj hudega,' je rekel, 'da bi pobral otroke in jih rešil smrti.' In jaz se vse to dobro spominjam.«¹

MARJO SLAVEC IZ OSPA

O dogajanju mi je kot priča za oddajo o barikadah pripovedoval tudi moj nono Marjo Slavec², ki je bil najprej Josip Slavec, potem Giuseppe Salvi, med vojno samo Marjo, po njej pa Marjo Slavec, a je pa vedno praznoval god za svetega Jožefa. Takrat je imel 14 let in je videl, kako so ubili Andreja Žerjula in ranili duhovnika Franca Malalana. Bil je brez staršev in zelo samostojen, tako je

¹ *Volilne listke.*

² *Ivančič, Miloš: Primorski kraji in ljudje, Barikade, arhiv Radia Koper*

lahko tudi sam iz radovednosti šel na barikade. Tu se je kot zadnji srečal z Andrejem Žerjulom.

»Mi smo bežali gor, ker so streljali za nami, in smo ga srečali. On, korajžen, se je nasmejal, vzel par kamnov na zidu in rekel: 'Kaj se bojite?' Jaketo je imel tukaj in je bil samo v srajci in je šel dol. Mi smo prišli 100 metrov gor in smo slišali rafal ... Ko jih je videl, da gredo po cesti gor, je skočil s ceste ven, gor na desno, pod latnik, in so ga s ceste gor ustrelili. Rafal je prišel z one strani do sedanje bencinske črpalke, s tem rafalom so ga ubili.«

Ko sem snemal pogovor z nonotom, ga nisem vprašal, kateri dan barikad je bilo to, prvi ali drugi, torej ali je bil ubit 15. ali 16. maja. Skoraj vsi, ki sem jih vprašal, so mi rekli, da se je to zgodilo 15. maja, in tudi na spominski plošči v Gabrovici tako piše, v knjigi Slovenska Istra v boju za svobodo pa je naveden 16. maj 1921. Tudi iz pripovedi mojega nonota izhaja, da je bilo to drugi dan barikad, saj mi je v nadaljevanju povedal, da so proti njim streljali vojaki, ne pa fašisti. Teh dilem me je rešil Milan Stepan, župnik iz Predloke, kjer so sedaj osapske župnijske knjige, v katere je Malalan lastnoročno v latinščini zapisal, da je Andrej umrl 16. maja 1921, ustreljen od fašistov, ki so ga nato odvlekli v Milje.

Preprosti ljudje se ne spominjajo datumov, ampak dogodkov. Vsi pa so mi namreč pripovedovali, da je drugi dan prišla na barikade poleg fašistov tudi enota redne vojske. Branitelji jih niso pustili naprej, dokler ni prišel župnik Malalan, ki je po pogovoru z oficirjem dejal, da je kraljeva vojska zaščitnik reda, torej tudi vasi, ne pa fašističnih škvader, in je ukazal umik tramov. Iz pripovedi lahko tudi sklepam, da je bil Žerjul ustreljen po umiku barikad, ko so se vojaki in fašisti že premikali proti Ospu.

Kako je bilo potem, ko so prišli v Osp? Tako pripoveduje moj nono:

»Ja, kot mulc, vsega se ne spominjam, ampak videl sem. Oni so pregledali tisti dve kišti,¹ kjer smo volili, tam na mizah. Videli so, da je bila notri samo lipa.² Mi smo volili vsi slovensko. Za njih ni bilo zagotovo niti enega glasu. In so to zažgali in šli ven. Potem je prišel naš duhovnik Malalan in protestiral. S tistim oficirjem iz Milj, fašistom, se je prijel.«

Moj nono je videl ta prepir in tudi kako je ta fašist ustrelil

»Streljal mu je pod noge. Ne vem, ali je krogla šla pod nogami ... ali se je odbila od zida ...«

»Tokrat je bil duhovnik Malalan ranjen.«

»Ja, bil je ranjen. Kri je tekla iz noge, šandule (sandale) je imel. In so ga peljali v farovž. Tam so mu povezali nogo, Milja mu jo je obvezala, ki je potem postala moja žena, je bila starejša od mene, takrat je imela 17, 18 let.«

Nato so se fašisti z vojaki umaknili iz vasi in odšli proti Miljam, a vmes so bile Mačkolje.

Po nekaterih pripovedih jih je skupina fašistov napadla takoj po umiku barikad, po drugih pa jih je barikada pred vasjo ustavila, zato so odpeljali okrog hriba in prišla v vas z dolinske strani. Tu so kričali, streljali in metali bombe ter zažigali hiše. To je bila prva slovenska vas, ki so jo požgali fašisti. Naslednji dan so se vrnili s karabinjerji in s sabo odpeljali več moških, ki so končali v koprskih zaporih, kjer so jih ob pretepanju in mučenju zadržali skoraj dva meseca.

¹ *Zaboja (volilni skrinjici).*

² *Glasovnice z znakom lipove vejice.*

Župnik Franc Malalan je po teh dogodkih postal pravi ljudski junak, njihov vodja, Andrej Žerjul, komunist iz Gabrovice, pa junak in legenda. Po podatkih, ki jih je zbral Peter Krmeč¹, se je Andrej rodil 20. novembra 1879 v Prebenegu, ko so ga ustrelili, je imel 43 let in je bil že oče štirih otrok: Ivane, Andreje, Cecilije in malega

skorajda še dojenčka Franca. Njegova žena, ki je v Gabrovici ostala sama z otroki, je kmalu zaradi žalosti hudo zbolela, tako da so otroci ostali skorajda sirote. Zanje je prevzel skrbništvo oče Petrove žene Josip Žerjul s Prebenega. Peter mi je dejal, da o najmlajšem otroku nima nobenega podatka, prvorojeni sin Andrej pa se je poročil z Angelino in med vojno padel kot eden od prvih partizanov. Angelina Žerjul pa tudi ni imela lepega življenja, a bo tudi ona še kaj povedala v enem od naslednjih poglavij.

Andrej v praznični noši tržaških Slovencev z metuljčkom in visoko kučmo, ki je Italijanom vlivala strah pred Slovani.

¹ Ivančič, Miloš: *Slovenci ob meji*, arhiv Radia Koper

Andrej Žerjul ni bil edina žrtev tega upora. Tudi v Osp in ostale kraje osapske doline so se fašisti naslednje dni večkrat vrnili, in to z orožniki. Preteпали so ljudi in jih tudi več odvlekli s sabo Trst. Tam so še pred sojenjem do smrti pretepli drugega znanega borca na barikadah Andreja Vodopivca, mežnarjevega sina iz Ospa in podpornika Jugoslovanske narodne stranke.

V opisu sem namerno poudaril status oziroma politično pripadnost oseb, saj med sabo niso bili sovražniki ampak prijatelji. To se je tu poznalo ves čas fašizma zlasti med NOB, a tega nihče razen nekaterih ne more prav razumeti. To sem tudi opisal v knjigi Roža osapska. Prav zaradi tega nesovražnega odnosa so kasneje skojevke pele v cerkvenem, zboru žene komunistov pa so bile članice Marijine družbe.

Nekateri trdijo, da so bile osapske barikade zamolčane, ker jih je vodil duhovnik, a ta trditev najbrž ne drži, saj so v tej zgodbi imeli dovolj komunistov, ki bi jih lahko izpostavili. Prav tako o tej vlogi Malalana nisem našel niti besede v katoliškem tisku in Edinosti, ki so mu ob smrti posvetili članke. Glavni vzrok je v mejah, ki so po vojni razdelile ta svet, da so se priseljenci ukvarjali predvsem z mesti in da je kraj prve barikade skupaj z dokumenti ostal na oni strani meje. Pozabljene ali zamolčane so celo nekatere druge žrtve iz teh krajev že dan ali dva pred omenjenimi barikadami, ki so sicer omenjene v nekkih knjigah, vendar brez imena. Kolikor sem preverjal pri ljudeh, je menda bil v spopadu s fašistično škvadro v Črnem Kalu ubit neki Andrejašič, vendar so vsi njegovi nato zbežali v tujino. Torej niso pozabe in meje samo med Trstom in Koperom, ampak tudi drugje. Te meje pa moramo končno zbrisati in združiti te spomine, saj nam skupaj kažejo na neprimerno večjo širino in pomen enotnega boja proti fašizmu. Tudi zato je naše Združenje protifašistov, borcev za vrednote NOB in veteranov Koper letos v Ospu postavilo župniku Malalanu spominsko ploščo. Upam pa, da bo ob sto-

letnici dogodkov leta 1921 stal na Križpotu tudi spomenik prvim primorskim barikadam.

Pa še nekaj, prve barikade se očitno vedno zamoščane, tako te v Ospu, ki so bile postavljene že 14. maja leta 1921, kot tudi tiste »dan prej« 26. junija 1991, torej 70 let kasneje, prav nad to isto dolino, pri Črnem Kalu.

Spomenik padlim in žrtvam fašizma v Ospu s spominsko ploščo Francu Malalanu

KDO JE BIL DUHOVNIK FRANC MALALAN

Franc Malalan, ki smo mu 15. maja leta 2016 odkrili v Ospu spominsko ploščo, je bil iz znane zavedne slovenske openske rodbine in eden zadnjih Karlinovih duhovnikov. Andrej Karlin je bil namreč tržaško koprski škof slovenske narodnosti, ki so ga takoj po

italijanski okupaciji odstranili samo zato, ker je bil zaveden Slovenec. Malalan je moral takoj po prvi maši leta 1915 za vojnega kurata v Galicijo. Tam je bil skupaj s številnimi slovenskimi fanti prav iz teh naših krajev, in celo s svojim bratom Rikom.

Po vojni je bil poslan na svoje mirnodobno poslanstvo najprej v tržaško bolnišnico, nato pa v Osp, kjer so ga, tudi zaradi prijateljev s fronte v Galiciji, zelo lepo sprejeli. Tu ni bil samo dušni pastir, ampak tudi učitelj, kmetijski pospeševalec, zdravnik, narodni buditelj in predvsem prijatelj ljudi. Kot član svečnikov sv. Pavla je tudi zelo dobro vedel, kaj je to fašizem in da njegovi škvadrasti ne sodijo v *kristusovo vojsko*. V vaški hiši, kjer je bil poleg prostorov društva Domovina tudi »farovž«, je nudil zatočišče marsikateremu preganjanemu, kar eno celo leto Virgiliju Ščeku in občasno tudi svojemu bratu Riku Malalanu, legendarnemu sekretarju tržaških komunistov. Z njim se sicer ni najboljše razumel, je pa med njima vse zgladila njuna sestra, ki je bila bratu za gospodinjo.

Malalan je preprečil tudi uničenje slovenskih napisov v osapski cerkvi. Ko je v cerkvi zalotil tri fašiste, je vsakega posebej oklofotal in ga nato s trebuhom vrgel čez cerkveni prag. Podobno je naredil med mašo na Plavjah, kamor so fašisti prišli motit slovenski obred. Po ukinitvi pouka v slovenščini in ko je šolo v Ospu prevzel italijanski učitelj, tako imenovani *Caga in carta*, je Malalan organiziral tudi skrivni dodatni pouk slovenščine, a kmalu so ga odkrili in poslan je bil v konfinacijo v Abruco. Med vojno pa ga po vrnitvi takrat tržaški škof kljub prošnjam in protestom ni pustil nazaj v Osp, ampak ga je poslal službovat v Boršt pri Dolini. Tudi tu je ostal med ljudmi zapisan kot legenda in po vojni prejel častni naziv *monsignor*. V oddajah, ki sem jih snemal, so mi ljudje pripovedovali, da je zelo tesno sodeloval s partizani, na skrivaj še vedno ohranjal slovensko besedo in pesem in celo organiziral partizansko šolo, prav njemu pa naj bi šla tudi zasluga, da Nemci niso zažgali vasi Ricmanje.

Vida Rožac Darovec

SPOMIN NA VOJNO ALI VOJNA SPOMINOV

Ostanek spomenika padlim pred zapuščenim Zanigradom, katerega ploščo so razbili neznanci

Komemoracije so postale skupni prostori, globoko zakoreninjene kulturne prakse naroda. V zadnjih dveh stoletjih je prišlo do njihovega razmaha. Raziskovalci komemorativnih praks so se priključili t. i. “memory bumu” zadnjih dvajsetih let.

Prvo vprašanje, ki si ga zastavljamo, je, kaj so komemorativne prakse? Namen komemoriranja je priklicati spomin na določen

dogodek, osebo ali skupino preko komemorativnih praks ali spomenikov, in preko tega ustvarjanje kolektivne memorije. Kot je ugotovil že M. Halbwachs v delu *The Social Frameworks of Memory* (1925) je memorija, celo osebna, družbeni proces, ki ga oblikujejo različne skupine (družine, religijske, geografske ...), ki jim posamezniki pripadajo. V delu "Historical Memory and Collective Memory" (1950) Halbwachs ločuje med zgodovino in kolektivno memorijo: cilj zgodovine je univerzalen, objektivna resnica, medtem ko se kolektivni spomin oblikuje zato, da podpira skupine omejene v času in prostoru. Tako naš pogled na preteklost ne prihaja s strani poklicnih zgodovinarjev, ampak je veliko bolj zapleten in prepleten sklop odnosov, na katere vplivajo mediji, turistični prostori, družinske tradicije, in prostore, ki nam jih prinaša regionalna, etnična in razredna raznolikost v imenu različnih dejavnikov. Že osebni spomin je zelo selektiven, prilagojen proces rekonstrukcije preteklosti, oblikovan za trenutne potrebe in kontekst, zato je kolektivni spomin produkt družbenih skupin in njihovih interesov.

Družbene in politične spremembe v Sloveniji od l. 1991 so prinesle s seboj tudi spremembe odnosa do preteklosti. Vzporedno z demokratizacijo družbe je prišlo v Sloveniji tudi do demokratizacij politike spominjanja in do potrebe po ustvarjanju novih dominantnih politik spominjanja in pozabljanja. Določene družbene skupine so stremele po re-viziji zgodovine, kar se je najbolj izrazito odrazilo v donosu do antifašistične dediščine in razlag NOB. Spomin na upor proti fašizmu, NOB in vodilna vloga KP je bila osrednja tema uradne politike spominjanja jugoslovanskega socialističnega režima vse od l. 1945 do 1990. Druga svetovna vojna in upor proti nacifašizmu je bil osrednji gradnik kolektivne identitete. V tem okviru ni bilo prostora za nacionalizem in regionalni partikularizem. Po padcu komunizma in uvajanju večstrankarskega sistema so nove stranke zahtevale tudi nove politike spominjanja in revizijo zgodovine. Sledilo je brisanje nekaterih praznikov, paralelne komemoracije, raz-

deljen spomin na iste dogodke, uničevanje oz. nemaren odnos do spomenikov in krajev spomina na NOB, spreminjanje imen ulic in naselij, kar so samo nekateri primeri radikalnih sprememb v mentalni arhitekturi celotne regije JV Evrope v zadnjih dveh desetletjih. Naracijo druge svetovne vojne so nadaljevale leve politične stranke in ZZB, ki so vztrajale pri tem, da mora upor proti nacifašizmu ostati steber slovenskega kolektivnega spomina, kar jim je glede na politični uspeh levice tudi uspelo. Kljub temu pa desne politične opcije opozarjajo na sporno vlogo komunistične partije z obelodanjanjem povojnih pobojev in drugih zamolčanih tem in krivic.

Na Primorskem je zgodovinski spomin in zgodovina Primorske kot obmejnega območja zaznamovana z viktimizmom vseh tu živečih etnij, slovenske, italijanske in hrvaške. Istrska vstaja l. 1943 in priključitev Reke, Istre in Slovenskega Primorja Jugoslaviji leta 1945, so v povojni Jugoslaviji postali ključni poudarki v zgodovino-pisju in spominskih praksah v socialistični Jugoslaviji, pa tudi v obdobju po osamosvojitvi Slovenije. Dejstvo, da na Primorskem ni bilo državljanske vojne, je botrovalo temu, da je upor proti fašizmu ostal neomadeževana vrednota. Dobili smo tudi državni praznik, ki obeležuje priključitev Primorske matični domovini. Na Primorskem, kjer ni bilo državljanske vojne, pa se je konec osemdesetih in v devetdesetih pričelo opozarjati na krivice, ki so se zgodile tu živečim Italijanom, ki so se množično izseljevali po drugi svetovni vojni, odprla se je tudi problematika t. i. fojb itd. Na dan pa so začela prihajati tudi nova dejstva v povezavi z uporom proti fašizmu t. j. vloga TIGR-a in pluralnost političnih skupin pri uporih proti fašizmu (liberalni tabor, duhovščina ...).

Zgodovinarji so se posvetili obravnavi zgoraj omenjenih vprašanj (Pirjevec, Pelikan, Verginella idr), še vedno pa so ključne besede slovenske historiografske naracije ostale: »odpor in zmaga nad fašizmom«, »narodna osvoboditev« in »združitev Primorske z matično domovino«.

Na italijanski strani je osrednji problem nacionalne zgodovino-pisne naracije »izguba velikega dela Julijske krajine«, »veliki eksodus«, »nepravični mir« ...

Poleg zgodovinopisja so temu procesu sledile tudi druge politike spominjanja, kamor sodijo komemorativne prakse, obletnice, spomeniki, medijski diskurz, učbeniki, muzeji, arhivi ..., ki so imeli v socialistični Jugoslaviji jasno ideološko konotacijo in politično rabo.

V Istri lahko izpostavimo nekaj t. i. krajev spomina, ki so imeli osrednjo vlogo v bivši Jugoslaviji.

Mednje vsekakor sodijo Marezige in spominjanje na »marežganski upor« l. 1921. Koprška občina je leta 1959 15. maj proglasila za svoj občinski praznik. Dogodek je dobil takrat tudi svoj spomenik v Marezigah. 15. maj je tudi po osamosvojitvi Slovenije ostal koprski občinski praznik, a se ga pa ne povezuje več z marežganskim uporom. Otroci ob prvem novembru še vedno pripravijo ob spomeniku proslavo in se spominjajo junaštva Ivana Babiča - Jagra, ki se je uprl fašističnemu terorju. V veliki meri pa po osamosvojitvi Slovenije prvotna vsebina praznika tone v pozabo. Podobno usodo doživljajo tudi drugi kraji spomina iz bivše Jugoslavije. Kljub temu se na nekaterih krajih spomina še vedno redno izvajajo komemorativne prakse, ki pa ne nagovarjajo več tako množičnega občinstva kot nekoč, ampak se spominjanja udeležujejo predstavniki leve politične opcije in Zveze borcev, kar je posledica demokratizacije političnega prostora in tem tudi različnih deljenih spominov. Med te kraje vsekakor sodi spominjanje na prve žrtve fašizma v Istri, ko so fašisti 19. marca 1921 z vlaka streljali na strunjanske otroke, pri čemer so dva ubili, dva sta postala invalida, še trije otroci pa so bili ranjeni. Proslave se udeležujejo tudi vidnejši politični akterji. Letošnje slovesnosti so se poleg piranske politične strukture udeležili tudi nekateri poslanci in vidnejši predstavniki stranke SD.

Opaznejše so še komemorativna slovesnost od Frankovem bunkerju, proslava od dnevu upora proti okupatorju v Potoku in še več drugih, ki potekajo pod vodstvom Zveze borcev. Ni zanemarljivo tudi dejstvo, da so se prebivalci Kopra odločno uprli poskusu spremembe imena osrednjega trga, ki nosi ime po maršalu Titu. Sicer pa je pomenljivo tudi dejstvo, da je priključitev Primorske matični domovini postala državni praznik in pomeni odgovor Dnevu spomina 10. februarja pri naših zahodnih sosedih.

Tovrstnim praznovanjem se kot alternativa postavljajo množične prireditve komercialne narave, kot so Sladka Istra, Istrski maraton ... s čimer ni nič narobe. Ob tem pa politični akterji morda tudi namerno pozabljajo, da je upor proti zatiranju, kršenju človekovih pravic in dostojanstva danes še kako aktualen.

Tudi ko govorimo o reviziji zgodovine, se moramo zavedati, da zgodovinske resnice ni, da ima vsaka družbena skupino pravico do svoje zgodovine in spominov, da povsod po Evropi potekajo raziskave krivic, ki so se zgodile po vojni, pa vendar ob tem ne bi smeli postaviti pod vprašaj vrednot upora proti fašizmu ter narodno-osvobodilni boj, ki je pomenil upor proti temu, da se slovenski narod izbriše z zemljevida narodov Evrope.

Zbornik razprav z okrogle mize
Združenja protifašistov, borcev za vrednote NOB
in veteranov Koper v sodelovanju z Mestno občino
Koper (založnik)

Prvi protifašistični upori leta 1921

Avtorji:

Vlasta Beltram

Miloš Ivančič

Vida Rožac Darovec

Tullio Vorano

Dr. Salvator Žitko

Lektorica: Vesna Tomc Lamut

Uredil in oblikoval: Miloš Ivančič

Tisk: Tiskarna Demago

Koper, 2017

